

İmâmiyye Şîası'nın Tefsir Tarihi ve Günümüze Ulaşan En Eski Şîî Tefsirler

Dr. Aslan HABİBOV

Atıf / ©- Habibov, A. (2008). İmâmiyye Şîası'nın Tefsir Tarihi ve Günümüze Ulaşan En Eski Şîî Tefsirler. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1), 207-251.

Özet- Bu makalede İslam Ümmetinin ikinci büyük grubu olan İmâmiyye Şîası'nın Tefsir Tarihinden bahsedilmekte ve günümüze ulaşan en eski Şîî tefsirlerle müellifleri hakkında bilgi verilme-ye çalışılmaktadır.

Anahtar sözcükler- İlk dönem, İmamiyye, tefsir, rivayet, dirayət

Giriş

Nazil olduğu günden itibaren Kur'an'la ilgili sayısız çalışmalar yapılmıştır. Mezhebi ve düşüncesi ne olursa olsun bu mukaddes Kitabın anlaşılması için çok sayıda Müslüman âlim büyük çabalar sarf etmiş ciltler dolusu eser telif etmiştir. Bu çalışmaların ekseriyeti hiç şüphesiz Tefsir sahasında ortaya konulmuştur. Tefsir sahasında eser telif edenlerin bir kısmı da İmâmiyye Şîası âlimleridir. İslam Dünyasının ikinci büyük grubu olan İmâmiyye Şîası âlimleri, doğuşundan günümüze kadar geçen süre zarfında çok sayıda Tefsir kaleme almışlardır. Bu tefsirlerin bir kısmı tarihin karanlık sayfalarında kaybolmuşken, büyük bir kısmı da günümüze ulaşabilmiştir. Biz de makalemizde önce İmâmiyye'nin tefsir tarihine kısaca değinecek, daha sonra günümüze ulaşan en erken Şîî tefsirleri ve müfessirlerle ilgili bilgi vermeye çalışacağız.

A. İMAMİYYE ŞİASININ TEFSİR TARİHİNE BİR BAKIŞ

Doğuşunu Hz. Peygamberin yaşadığı döneme dayandıran Şîa¹, Şîi tefsirinin başlangıcını da Sahâbe'ye kadar götürmektedir. Önce halife seçiminde, daha sonra Muaviye'ye karşı İmam Ali'nin yanında yer alan Ubeyy b. Ka'b (ö. 32/652), İbn Mesud (ö. 33/653), İbn Abbas (ö. 68/687), Cabir b. Abdullah (ö. 74/693) gibi sahabî, Meysem et-Temmâr (ö. 60/680) ve Ebu'l-Esved ed-Dueî (ö. 69/688) gibi tabîleri ilk Şîi müfessirler olarak kabul etmektedirler.²

İlk tefsir kitabının Sâid b. Cübeyr (ö. 95/714) tarafından telif edildiği kabul edilmektedir.³ Şîi kaynaklar, Sâid b. Cübeyr'in İmam Ali b. Hüseyin'in yanında bulunan az sayıda kişilerden biri olduğunu, kendisini İmam olarak kabul ettiğini, İmam'ın da onu övdüğünü ve bundan dolayı Haccâc tarafından şehit edildiğini nakletmektedirler.⁴ Bu rivayetleri Sâid b. Cübeyr'in Şîiliğine delil olarak kabul eden Şîi kaynaklar, ilk tefsirin de bir Şîi tarafından telif edildiğini söylemektedirler.⁵ Bununla birlikte Sâid b. Cübeyr, Ehl-i Sünnet tarafından güvenilir kabul edilmekte ve Sünnî kaynaklarda onun Şîiliğine dair her hangi bir kayıt bulunmamaktadır.⁶

¹ Şîa'nın doğuşu meselesi Şîi ve Sünnî alimler arasında ihtilafli konulardandır. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, İstanbul 1931, s. 15-16; Muhammed Hüseyin Tabatabâi, *İslamda Şîa*, (çev. Abbas Kazimî, Kadir Akaras), İstanbul 1999, s. 31; Şerefüddin el-Mûsevî, *el-Muracaat*, (çev. Sabahattin Sonay), Adana trs., s. 22-32, 122-125, 173-180 vd. Ethem Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikâdi İslam Mezhepleri*, İstanbul 1991, s. 119; İsmail Aka, "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şîilik," *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şîilik Sempozyumu*, İstanbul 1993, s. 69

² Seyyid Hasan es-Sadr, *Te'sîsu's-Şîa Li Ulûmi'l-İslâm*, Kum 1375, s. 322-323; Akiki Behşaişi, *Tabakât-ı Mufessirân-ı Şîa*, Kum 1382, s. 208-220; Ca'fer Subhânî, "Mukaddime," *et-Tibyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, (Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî), Kum 1413, I, 185-186.

³ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara 2005, s. 113.

⁴ Ebû Amr Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz el-Keşşî, *Ricâl*, Meşhed 1348, s. 115, 119.

⁵ Sadr, *Te'sîsu's-Şîa*, s. 322.

⁶ Sünnî kaynaklarda Sâid b. Cübeyr hakkında geniş bilgi için bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *el-Maârif*, Mısır 1353, s. 197; Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Ma'rifetu'l-Kurrâi'l-Kibâr*, İstanbul 1995, s. I, 165-168.

Aslında taraflarca paylaşılamayan tek şahıs Sâid b. Cübeyr değildir. Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz İbn Abbas, İbn Mes'ûd, Ubeyy b. Ka'b, Câbir b. Abdillâh, Ebu'l-Esved ed-Duelî'nin yanı sıra, Sâid b. el-Müseyyeb (ö. 105/723), Tâvus b. Keysân (106/724)⁷ Ebû Bekr Âsım (128/746), Zeyd b. Eslem (136, 140, 145/753, 757, 762) gibi erken dönem müfessirler Şîî kaynaklarda "İlk Şîî Müfessirler" olarak tanıtılırken,⁸ Ehl-i Sünnet kaynakları da kendilerinden övgü ile bahsetmekte, Şîî olduklarına dair her hangi bir kayıt düşmemektedirler.⁹ Sonuç itibarıyla Şîî kaynaklara göre ilk Şîî Tefsir daha I. yüzyılda telif edilmiştir.

Bilindiği gibi bidayette tefsir, rivayet tefsiri şeklinde ortaya çıkmıştır.¹⁰ Şîî çevrelerde de tefsir faaliyetleri ilk olarak rivayet şeklinde başlamıştır. Günümüze ulaşan tefsirlerden ilk dönem müfessirlerine ait tefsir rivayetlerine baktığımızda bunu açık bir şekilde görmekteyiz. Rivayet tefsirinin kaynağı olarak Kur'ân'ın bizzat kendisi, Hz. Peygamber, Sahabe ve Tâbiûn'u gören Ehl-i Sünnet¹¹ten farklı olarak Şîa, Kur'ân ile Hz. Peygamber'in yanısıra Ehl-i Beyt İmamları'nı ilk kaynak olarak kabul etmektedir. Ehl-i Beyt İmamlarının bir kısmı Sahabe, Tabiun döneminde yaşamış olsalar da, bu durum onların ilk kaynak olmalarında etkili değildir.

İmamiyye Şîasi'na göre Hz. Peygamber çeşitli yerlerde Ehl-i Beyt'in önemini vurgulamış ve Kur'ân'la birlikte kendilerine sarılması gerektiğini bildirmiştir. Küçük farklılıklarla Ehl-i Sünnet kaynaklarında da geçen bir hadiste Hz. Peygamber, "ben size iki ağır emanet bırakıyorum. Bunlara sarıldığınız müddetçe asla dalalete düşmezsiniz Bunlardan ilki Allah'ın kitabı, diğeri ise İtretim Ehl-i Beytim'dir" buyurmaktadır.¹² Hadisteki "Ehl-i Beyt" ibare-

⁷ Tâvus b. Keysân'ı sadece İbn Kuteybe Şîîler içerisinde zikretmektedir. Bkz. *el-Maârif*, s. 455 ve 624.

⁸ Bkz. Behşâişî, *Tabakât*, s. 207-220.

⁹ Bu şahıslarla ilgili bkz. Sünnî kaynaklardan, İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 455, 624; Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hâcer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, Beyrut 1325, IV, 84-88.

¹⁰ Emin el-Hûlî, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, (çev. Mevlüt Güngör), İstanbul 1995, s. 17-18.

¹¹ Geniş bilgi için bkz. Sadreddin Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, Kayıhan Yay., 1990, s. 31-102.

¹² Müslim Ebu'l-Hüseyn b. Haccâc en-Nişâburî, *es-Sahih*, İstanbul 1992, Kitâbu Fezâilî's-Sahabe 4, (II, 1873); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 14, 17, 26, IV, 366-367, V, 181-182, 189. Diğer rivayetler

sinden maksadın İmamlar olduğunu söyleyen İmâmiyye Şîası,¹³ Hz. Peygamber'den sonra ümmetin bütün konularda Ehl-i Beyt İmamları'na sarılması gerektiğini ileri sürmektedir. Bu yüzden Şîî tefsirinin asıl kaynağı Kur'ân, Hz. Peygamber ve İmamlardır.

İmam Hüseyin'in Kerbela'da şahadetinden sonra siyasetten tamamen uzaklaşarak kendilerini ilme veren Ehl-i Beyt İmamları, baskıların az da olsa hafiflemesiyle öğrenci yetiştirme faaliyetlerine hız vermeye başlamışlardır. Daha sonra Emevi-Abbasi çekişmesi sonucu oluşan müsait şartlar, ilmi faaliyetlerin son derece hız kazanmasına neden olmuştur. Bu tarihlerde İmam Muhammed el-Bâkır ve İmam Ca'fer es-Sâdık, sayıları 4000'e varan öğrenci yetiştirmişlerdir.¹⁴ Bu tarihten itibaren Şîî ilim çevrelerinde tek kaynak olarak Ehl-i Beyt İmamları ön plana çıkmaya başlamıştır. İmamlardan nakledilen rivayetlerden çeşitli alanlarda eserler telif edilmeye başlanmıştır. Hem içerik hem de metot açısından tam anlamıyla ilk Şîî tefsirinin bu dönemde ortaya çıktığını söyleyebiliriz. İlk Şîî tefsirin Cabir el-Cüfî'ye (ö. 127/745) ait olduğu söylenir.¹⁵

Hz. Peygamber ve İmamlar, Şîî tefsirinin temel kaynağı olduğuna göre, Şîî müfessirlerin ilk halkası da İmamların öğrencilerinden oluşmaktadır.¹⁶ Ehl-i Beyt İmamlar döneminin hicrî III. asrın ikinci yarısına kadar devam etmesi,¹⁷ ilk halkanın bu tarihe kadar uzamasını sağlamaktadır. İmâmiyye'nin XII. İmamı'nın hicri 329 yılında Büyük Gaybet'e çekilmesi ile Şîa'da yeni dönem başlamıştır. İmamlar Sonrası Dönem olarak isimlendirdiğimiz ve hicrî IV. asrın sonuna kadar devam eden yaklaşık 70 yıllık bir zaman diliminde yetişen müfessirler

ve geniş açıklama için bkz. Adem Dölek, "Sekaleyn Hadisi ve Değerlendirilmesi," *Marife*, yıl 4, sayı 3, kış 2004, s. 149-173.

¹³ Şerefuddin el-Müsevî, *el-Muracaat*, s. 25.

¹⁴ Şeyh Müfid Muhammed b. Muhammed b. Numan el-Ukberî, *el-İrşâd*, Kum 1413, II, 179.

¹⁵ Ignaz Goldziher, *İslam Tefsir Ekolleri*, (çev. Mustafa İslamoğlu), İstanbul 1997, s. 304.

¹⁶ Mahmoud Ayoub, "The Speaking Qur'an and Silent Qur'an: A Study of the Principles and Development of Imami Shi'i Tafsir", *Approaches to the History of the Interpretation of the Qur'an*, (ed. Andrew Rippin), Oxford 1988, s. 184.

¹⁷ Aslında Ehl-i Beyt İmamları dönemi Hicrî 329 da başlayan Gaybet-ı Kübra'ya kadar devam etmiştir. Ancak hicrî 260 yılında başlayan Küçük Gaybet dönemi ile Şîîlerle İmamlar arasındaki irtibat iyice azalmıştır. Bu sebeple Şîî kaynaklarda daha çok 11 İmamdan rivayet bulunmaktadır.

ikinci tabakayı oluşturmaktadırlar. Birinci ve ikinci tabaka müfessirler Rivayet metoduna uygun tefsirler telif etmişlerdir.

V. asırdan itibaren Şia'da ve Şîî tefsirinde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu dönemde rivayet tefsiri yerini yavaş yavaş dirayet tefsirine bırakmıştır. Dirayet tefsiri'nin ön planda olduğu bu dönem yaklaşık altı asır sürmüştür. XI. asırdan itibaren tekrar güç kazanan Ahbârî¹⁸ düşünce sayesinde zayıflamış, yerini tekrar rivayet tefsirine bırakmıştır. Yaklaşık iki asırlık bir durgunluktan sonra Usûlî¹⁹ düşünce tekrar eski günlerine dönmüş, dirayet tefsiri de yeniden Şîî çevrelerde hâkim olmuştur. Bu durum günümüze kadar devam etmektedir.

Yukarıda kısaca bahsettiğimiz gibi doğuşundan günümüze kadar geçirmiş olduğu değişimden hareketle Şîî Tefsirini hem zaman hem de metot açısından dört döneme şu şekilde ayırmamız mümkündür:

1. İlk Dönem veya Birinci Rivayet Dönemi (I-IV. asır)
2. Orta Dönem veya Birinci Dirayet Dönemi (IV-XI. asır)
3. Son Dönem veya İkinci Rivayet Dönemi (XI-XIII. asır)
4. Çağdaş Dönem veya İkinci Dirayet Dönemi (XIV-XV. asır)

Makalemizin bu bölümünde ilk olarak dört döneme ayırdığımız Şîî tefsir tarihine değinecek, daha sonra günümüze ulaşan en eski Şîî tefsirler ve sahipleri ile ilgili bilgi vermeye çalışacağız.

¹⁸ Ehl-i Sünnet'te "Ehl-i Hadis"ın benzeri olan bu düşünce sahiplerine göre, hadis ve rivayetlerin (İmamların sözleri) zahiri yeterli hüccettir. Bunlar kayıtsız şartsız kabul edilmelidir. Hadis ve rivayetler akla ters düşse bile kabul edilmelidir. Ahbârîlik hakkında geniş bilgi için bkz. Mazlum Uyar, *İmâmiyye Şîası'nda Düşünce Ekolleri Ahbârîlik*, İstanbul 2000.

¹⁹ Ehl-i Sünnet'teki Ehl-i Rey'in mukabili olan bu ekol, Hadis ve rivayetlerin tek başına yeterli olmadığını, ayrıca İcma ve Akıl gibi farklı istinbat metotlarının da kullanılması gerekliliğini savunmaktadır. Ayrıca bu gruba göre İmamlardan nakledilen bütün rivayetler sahih olmayıp, incelenmesi gerekmektedir. Usûlî düşünce hakkında geniş bilgi için bkz. Mazlum Uyar, *Şîî Ulemâ'nın Otoritesinin Temelleri*, İstanbul 2004.

1. İlk Dönem veya Birinci Rivayet Dönemi (I-IV. asır)

Birinci Rivayet Dönemi, İmamların hayatta olduğu "İmamlar Dönemi" ve hicrî 260 yılından IV. asrın sonlarına kadar olan "İmamlar Sonrası Dönem" şeklinde iki kısımda incelememiz gerekmektedir.

a. İmamlar Dönemi

İlk dönem Şîî tefsirinin en önemli kaynakları Kur'ân, Hz. Peygamber ve Ehl-i Beyt İmamlarıdır. İmamlar hayatta olduğu sürece ortaya çıkan sorunlar onlar vasıtasıyla çözülüyor, sorular cevaplandırılıyordu. Nüzul döneminden uzaklaşma sonucunda Kur'ân ayetlerinin anlaşılmasında ortaya çıkan problemler, İmamların yorumları ile çözümünü buluyordu. Bu dönemde anlaşılmayan ayetler İmamlara soruluyor ve onların ayetler hakkındaki yorumları öğrencileri tarafından kayıt altına alınıyordu. Şia'ya göre İmamların sözleri de nass mesabesinde olduğundan, alınan cevaplara her hangi bir katkıda bulunulmaksızın bir araya getirilerek ilk tefsirler oluşturulmaya başlanıyordu. Böylece Şia'da rivayet tefsirlerinin temeli atılmış oluyordu. Kaynaklar bu dönemde tefsir faaliyetinde bulunan çok sayıda şahsın ismini tasrih etmektedir. Câbir el-Cûfi, Ebân b. Tağlib (ö. 141/758), Ebu'l-Cârûd (ö. 150/767), Ebû Hamza es-Sumâlî (ö. 150/767), Muhammed b. Ebî Umeyr (ö. 217/832) ve Muhammed b. Hasan es-Saffâr (ö. 290/902) bu dönemin en önemli müfessirleri olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰ Bu müfessirler Şia açısından son derece önemlidir. İmamların hayatta olması ve bu öğrencilerin vasıtasız olarak onlardan bilgi almış olmaları, kendilerine Şîî kaynaklar nezdinde değer kazandırmıştır. Ayrıca bu dönemde telif edilen tefsirler, IV. ve sonraki asırlarda kaleme alınmış tefsirlerle birlikte diğer kitapların temel kaynağı olmuştur. Ne var ki bu dönemde telif edilen Şîî tefsirlerin tamamına yakını günümüze ulaşmamıştır.²¹

²⁰ Geniş bilgi için bkz.: Aslan Habibov, *İlk Dönem Şîî Tefsir Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2007, 14-19.

²¹ Günümüzde *Tefsiru İmam Hasan el-Askerî* adıyla bir tefsir bulunmaktadır. İleride bu konuya ayrıntılı bir şekilde değineceğiz.

b. İmamlar Sonrası Dönem

Hicri 260/873 yılına gelindiğinde Şia'da önemli bir gelişme yaşanmaya başlandı. İmâmiyye'nin 12. İmam'ı Muhammed b. Hasan el-Askerî babasının vefatı üzerine çeşitli sebeplerden dolayı gaybete çekildi. Küçük gaybet olarak bilinen ve yaklaşık 68 yıl süren bu dönemde 12. İmam, sadece dört sefiri²² ile görüşmüştür.

Küçük gaybetin başlaması ile Şîilerin İmamla irtibatı kopma noktasına geldi. Bu dönemde yetişen Şîî müfessirler selefleri tarafından önceki İmamlardan nakledilen tefsir rivayetleriyle yetinerek tefsirlerini oluşturdular.

Ancak hicrî 329/940 yılına gelindiğinde Şia'da daha önemli bir gelişme yaşandı. Dördüncü sefir Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Sâmarrî (ö. 329/941)'nin ölümüne kısa bir süre kala İmam kendisine, altı güne kadar dünyasını değiştireceğini, işlerini düzene koymasını, yerine kimseyi tayin etmemesini ve Allah izin vermedikçe zuhur etmeyeceğini bildirdi.²³ Samarrî'nin vefatıyla büyük gaybet başladı.²⁴ İmamla Şîîler arasında irtibat kopunca Ehl-i Sünnet'te olduğu gibi Şia'da da nass dönemi bu şekilde kapanmış oldu. Böylece Şia'da yeni bir tartışma başladı. İmam'ın gaybetinde onun görevlerini kim üstlenecek? Daha İmam'ın, Küçük Gaybet'te iken İshak b. Yâkub'a cevap olarak ikinci sefiri vasıtasıyla göndermiş olduğu emirde ifade ettiği, "yeni ortaya çıkan olaylarda, bizim ahbârımızı rivâyet edenlere müracaat ediniz; çünkü onlar, benim sizin üzerindeki hüccetimdir ve ben de Allah'ın hüccetiyim"²⁵ sözünden hareketle ortaya çıkan problemlerin İmamların Ahbârı ile çözülebileceğini iddia edenler, daha önce İmamlardan yapılan nakilleri bir araya getirmeye başladılar. Böylece İmâmiyye Şîası'nın dört temel hadis kitabının ikisi Kuleynî (ö.

²² Bu sefirler sırasıyla, Ebû Amr Osman b. Sâid el-Amrî, (ö. 260, 267, 280/873, 881, 894), Muhammed b. Osman b. Sâdi el-Amrî (ö. 304, 305/917, 918), Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Ruh en-Nevbahtî (ö. 326/938) ve Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Samarrî (ö. 329/941). Bu şahıslarla ilgili geniş bilgi için bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî, *el-Ğaybe*, Kum 1417, s. 353-396.

²³ Tûsî, *Ğaybe*, s. 395.

²⁴ Tûsî, *Ğaybe*, s. 394.

²⁵ Şeyh Sadûk Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Musa b. Bâbuveyh el-Kummî, *Kemâlu'd-Dîn ve Temâmu'n-Ni'me*, Kum 1395, II, 483.

328/939)'nin *el-Kâfi* ve Şeyh Sadûk (ö. 381/991-2)'un *Men Lâ Yahduruhu'l-Fakîh* adlı eserleri bu dönemde ortaya çıktı.²⁶

Ortaya çıkan sorunların İmamların sözleriyle çözülebileceği düşüncesinin devam etmesinin bir başka nedeni ise, büyük gaybetin ne kadar süreceğinin İmam tarafından açıklanmamasıdır. "Allah izin vermedikçe zuhur etmeyeceği" sözünden hareketle İmam'ın bir an önce döneceğini umut eden Şiîler, kısa sürelik inkıta dönemi için İmamların ahbârının yeterli olabileceğini düşünmeleri doğaldır.²⁷

Bu dönemde durum Şiî tefsiri açısından pek farklı değildi. İmamla irtibat koptuğundan nass dönemi kapanmıştı. Yukarıda bahsettiğimiz gibi ortaya çıkan problemlerin çözümünde İmamların ahbârına müracaatın gerekliliği düşüncesinden kaynaklanarak, nass döneminde revaçta olan rivayet tefsiri bir müddet daha etkisini devam ettirdi. Bu dönemde, daha önceki İmamların talepleri tarafından telif edilen tefsirler bir araya getirilerek yeni tefsirler oluşturulmaya başlandı. Şiî müfessirlerin II. halkasını oluşturan bu müfessirler,²⁸ öncekilerin yazdıklarını her hangi bir müdahalede bulunmaksızın ve şahsi görüşlerini eklemeksizin aktardıkları için,²⁹ bu dönemde Şiî tefsir sahasında önemli bir değişiklik göze çarpmamaktadır. Dolayısıyla bu müfessirler rivayet tefsir geleneğini devam ettirmişlerdir.

Kendilerinden önce telif edilmiş olan tefsirleri sonraki nesle ulaştırmaları açısından bu asırda kaleme alınan tefsirler önem arz etmektedir. IV. asra ait bazı tefsirler günümüze kadar ulaşmıştır.³⁰ Ayrıca bu tefsirler, kendilerinden sonra yazılmış olup da bize ulaşan birçok tefsir ve hadis kitaplarının kaynağı olmuşlardır. Kummî (ö. yaklaşık 329/941), Ayyâşî

²⁶ Diğer ikisi ise Ebu Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî'nin *Tehzîbu'l-Ahkâm* ve *el-İstibsâr* adlı eserleridir.

²⁷ Bu dönemle ilgili geniş bilgi için bkz. Uyar, *Ahbârîlik*, s. 47-131

²⁸ Ayoub, "The Speaking Qur'an and Silent Qur'an," s. 184.

²⁹ Bu müfessirlerden ileride hakkında genişçe bahsedeceğimiz Kummî'yi istisna tutmamız gerekir. Çünkü Kummî tefsirinde rivayetlerin yanısıra şahsi görüşlerine de yer vermektedir. Buna rağmen *Kummî Tefsiri*, Rivayet Tefsirleri arasında zikredilmektedir. Bu farklılığından ötürü *Kummî Tefsiri* çağdaşlarından ayrılmaktadır.

³⁰ Bu döneme ait müfessirlerden Kummî (ö. yaklaşık 329/941), Ayyâşî (ö. yaklaşık 320/932) ve Furât el-Kûfî (ö. yaklaşık 310/922)'ye ait tefsirler günümüze kadar ulaşmıştır. İleride bu tefsirlerle ilgili ayrıntılı bilgilere yer verilecektir.

(ö. yaklaşık 320/932) ve Furât el-Kûfî (ö. yaklaşık 310/922), İbn Huccâm (ö. 328/939 dan sonra), Ebû Ca'fer el-Kummî (ö. 343/954) ve Şeyh Sadûk (ö. 381/991) bu dönemin en önemli müfessirleridir.

2. Orta Dönem veya Birinci Dirayet Dönemi (V-X. asır)

Gaybet-i Kübra'dan itibaren Şia'da yavaş yavaş değişim başlamıştır. Daha, Küçük Gaybet döneminde Nevbahti ailesinden Ebû Sehl en-Nevbahtî (ö. 311/923-24) ile yeğeni Hasan b. Musa (ö. 300-310/912-922)'nın benimsemiş oldukları yaklaşım, Şia'da bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Onlardan sonra gelen ve Büyük Gaybet döneminde yaşayan İbn Ebî Akîl (IV/X. asrın ilk yarısında yaşamıştır) ile İbn Cüneyd (ö. 381/991-992) de bu değişime katkıda bulunmuşlardır. Ancak Şiî düşünce sistemindeki değişimin asıl mimarı Şeyh Mufid olarak meşhur olan Muhammed b. Muhammed b. Nûman el-Ukberî (ö.413/1022-1023) ile iki talebesi Şerif Murtaza (ö. 436/1044) ve Şeyh Tûsi (ö. 460/1056)'dir.³¹

Şiî düşüncedeki bu değişim bir bakıma kaçınılmazdı. Özellikle büyük gaybetle birlikte nass döneminin sona ermesi, beraberinde bazı sorunları da getirmekteydi. Daha önce problemlerin çözümünde tek yol kabul edilen İmamların Ahbârı, artık yetersiz kalmaya başlamıştı. Bu sebeple daha önce Sünnîleri akli delil ve re'yi takip etmeye zorlayan problemler, aynı şekilde Şiî ulemayı da akli çözüm yolları bulmaya sevk etmiştir.³²

Bu gibi nedenlerden ötürü III. asrın sonlarından itibaren başlayan Usûli kıpırdanmalar, IV. asrın sonlarına kadar Ahbârî çizginin gölgesinde varlığını sürdürmüştür. Ancak IV. asrın sonu ve V. asrın başlarında Şeyh Müfid ve onun talebelerinin çalışmaları sayesinde Ahbârî çizgi iyice zayıflamıştır. Böylece Ahbârî düşünce yok denecek kadar tesirsiz hale gelmiştir.³³

Bu durum tefsir için de söz konusu idi. O zamana kadar telif edilen rivayet tefsirleri bir takım eksiklikleri barındırıyordu. İlk olarak bu tefsirler Kur'ân'ın tamamını içermiyordu. İkinci olarak bu tefsirlerde bulunan rivayetler sıhhat açısından ayırtırmaya tabi tutulmamış,

³¹ Uyar, *Şiî Ulemânın Otoritesinin Temelleri*, s. 13-14.

³² Muhammed Bâkır es-Sadr, *el-Meâlimu'l-Cedîde li'l-Usûl*, Necef 1975, s. 80.

³³ es-Sadr, *el-Meâlim*, s. 81.

ulaşılabilen her türlü rivayetler kitaplarda nakledilmişti. Kısacası bu tefsirler dönemin ihtiyacına cevap vermiyordu. Böylece esen değişim rüzgârları Şîî tefsirini de etkilemiş rivayet tefsiri yerini dirayet tefsirine bırakmıştır. Yeni dönemin ilk müfessiri Şerif er-Radiyy (ö. 403/1012) kabul edilmektedir.³⁴ Şerif er-Radiyy'in dışında Şeyh Müfid ve Şerif Murtaza da dönemin önemli müfessirleri arasındadır. Telif ettikleri tefsirler kısmi olup, Kur'ân'ın tamamını ihtiva etmediği için³⁵ fazla etkili olamamışlardır. Ancak değişimin öncüleri olmaları açısından önem arz etmektedirler. Dönemin ve daha sonraki devirlerin Şîî ilim çevrelerinde en fazla kendisinden söz ettiren, hiç şüphesiz Şeyhu't-Tâife olarak ünlenen Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî'dir.³⁶ Bir taraftan Kur'ân'ın tamamını tefsir etmesi, diğer taraftan dirayet metodunu kullanması, yeni dönemde Tûsî'yi diğerlerinden daha fazla ön plana çıkarmıştır.

Yaklaşık altı asır süren bu dönemde, Tûsî'nin dışında çok sayıda müfessir yetişmiş ve tefsirler kaleme alınmıştır. Ancak I. Dirayet Dönemine damgasını vuran Tûsî'nin yanısıra Ebû Ali et-Tabersî ve Ebu'l-Futûh er-Râzi telif etmiş oldukları tefsirlerle kendilerinden sonrakiler üzerinde büyük etki bırakmışlardır.³⁷

Şîî tefsirinde IV. yüzyılın sonlarına doğru başlayan dirayet tefsiri dönemi X. yüzyıla kadar devam etmiştir.³⁸ Aslında bu dönem Ehl-i Sünnet açısından da aynı şekildedir. Zira bu dönemde Ehl-i Sünnet cephesinde de Dirayet tefsirleri ön plandadır. Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1209)'nin *Mefâtihu'l-Ğayb*'ı, Kadı Beydâvî (ö. 685 veya 691/1286 veya 1292)'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vilî*, Neseî (ö. 710/1310)'nin *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vilî* bu dönemde telif edilmiş olan en önemli Sünnî Dirayet tefsirlerindedir.

³⁴ Subhânî, "Mukaddime," s. 236.

³⁵ Şerif Radiyy, Şeyh Müfid ve Şerif Murtaza'nın tefsirleri ile ilgili bkz. Bahşâişî, *Tabakât*, s. 364-366, 370-371, 375-377.

³⁶ Burada şunu belirtmek de fayda vardır ki, Şîî Tefsiri'nde değişimin mimarları olan bu şahıslar aynı zamanda Şîa'daki değişimin de mimarlarıdır.

³⁷ Geniş bilgi için bkz.: Habibov, *İlk Dönem Şîî Tefsir Anlayışı*, s. 24-30.

³⁸ Subhânî, *Mukaddime*, I, 236.

3. Son Dönem veya İkinci Rivayet Dönemi (XI-XIII asır)

XI. yüzyıla gelindiğinde Şîî çevrelerde nöbet değişimi yaşanmaya başladı. Yaklaşık altı asırdır etkin olan Usûlî düşünceye karşı bu süre zarfında silik bir şekilde de olsa devam eden Ahbârî düşünce tekrar güç kazanmaya başladı. Hareketin başını çeken Muhammed Emin el-Esterebâdî (ö. 1033/1624) kaleme almış olduğu *el-Fevâidu'l-Medeniyye* adlı eseriyle Ahbârîlik yolu ve metodunu tekrar ihya etmek için çalışmalara başladı.³⁹ Başta İbn Ebî Akîl, İbn Cüneyd ve Şeyh Müfid gibi âlimleri kıyas ve ictihâd yolunu açtıkları için tenkit etti ve onları İmamların öğretilerinden sapmakla suçladı.⁴⁰ Bu ve diğer konularda Usûlîleri eleştiren Esterebâdî, tekrar İmamların Ahbârî'na sarılmanın gerekliliğini ileri sürdü. Esterebâdî'nin bu düşünceleri taraftar buldu ve Ahbârîlik tekrar canlandı.⁴¹

Ahbârîliğin tekrar ortaya çıkması ile İmamların Ahbârî'na yönelme başladı. İmamların Ahbârî'nı barındıran büyük hadis külliyyatı telif edildi. Bu eserlerden Feyz el-Kâşânî (1091/1680)'nin *el-Vâfi* ve el-Hurr el-Âmilî (1104/1693)'nin *Vesâilu's-Şî'a ilâ Tahsili Mesâilî's-Şerîa'yı* saymamız mümkündür.⁴²

Ortaya çıkan yeni durum müfessirleri de etkiledi ve tefsirde en doğru yolun rivayet olduğu hususu ön plana çıktı. Rivayet Tefsiri'ne yönelmeyenler tenkit edildi.⁴³ Böylece yeniden rivayet tefsirleri itibar görmeye başladı. Bu dönemde çok sayıda rivayet tefsiri kaleme alındı. Bunların arasında üç tanesi daha fazla göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki Feyz el-Kâşânî'nin *es-Sâfi*, ikincisi Bahrânî (ö. 1107/1695)'nin *el-Burhan*, diğeri ise Huveyzî (ö. 1112/1700)'nin *Nuru's-Sakaleyn* adlı eserleridir.⁴⁴

³⁹ Muhammed Emin el-Esterebâdî, *el-Fevâidu'l-Medeniyye*, Tehran 1903, s. 49.

⁴⁰ Muhammed Ali Emîr Muezzî, "İmâmi Şîilikte Hadisin Sıhhat Kıstasları ve Fakih'in Otoritesine Dair Değerlendirmeler," (çev. M. Ali Sönmez), *Uludağ Ü. İ. F. D.*, cilt 12, sayı 2, yıl 2003, s. 338.

⁴¹ Ahbârîlerin yeniden ortaya çıkışı ve sebepleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Uyar, *Ahbârîlik*, s. 156-174.

⁴² Muezzî, "İmâmi Şîilikte Hadisin Sıhhat Kıstasları," s. 340.

⁴³ Seyyid Haşim b. Süleyman el-Bahrânî, *el-Burhân fî Tefsiri'l-Kur'ân*, Kum trs., I, 25.

⁴⁴ Geniş bilgi için bkz.: Habibov, *İlk Dönem Şîî Tefsir Anlayışı*, s. 31-33

Aslında Ehl-i Sünnet cephesinde de İkinci Rivayet Dönemi yaşanmıştır. İbn Kesîr (ö. 774/1373)'in telif etmiş olduğu *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'i ve Abdurrahman es-Suyûtî (ö. 911/1505)'nin *ed-Dürri'l-Mensûr'u* İmâmîyye'deki İkinci Rivayet Dönemi'ne yakın dönemde kaleme alınan tam anlamıyla rivayet tefsirlerindedir.

4. Çağdaş Dönem veya İkinci Rivayet Dönemi (XIV–XV. asır)

Şîf tefsirinde ikinci rivayet dönemi hicri XIII. yüzyıla kadar devam etmiştir. XIII. yüzyılda mutedil Ahbârîlerin uzlaşmacı tutumu ve Behbehâni (ö. 1205/1790)'nin çalışmaları neticesinde tekrar Usûlîler etkin hale gelmeye başladı. Daha sonra bazı Ahbârîlerin, Ahbârîliği diriltme çabaları fayda vermemiş, Usûlî düşünce varlığını korumuş ve günümüze kadar etkinliğini artırarak gelmiştir. Ahbarîler günümüzde başta Bahreyn olmak üzere bazı yerlerde az da olsa varlıklarını, Usûlîlerin etkisi altında sürdürmektedirler.⁴⁵

Usûlîlerin tekrar etkin hale gelmesiyle, yeniden Dirâyet Tefsirleri ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde Arapça ve Farsça çok sayıda tefsir telif edilmiştir.⁴⁶ Bunlardan, Muhammed Cevâd Belâğî (1352/1933)'nin, *Âlâu'r-Rahmân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Mir Kerim Ağa Bâkuvî (ö. 1358/1939)'nin *Keşfu'l-Hakâik an Nüketi'l-Âyâti ve'd-Dekâik*,⁴⁷ Muhammed Cevâd Muğniyye (1400/1980)'nin *el-Kâşif fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Ebu'l-Kâsım el-Hûî (ö. 1413/1992)'nin *el-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*,⁴⁸ Nâsir Mekârim Şîrâzî'nin *el-Emsel*, Muhammed Hüseyin Fadlallah'ın *Min Vahyi'l-Kur'ân* adlı tefsirleri saymamız mümkündür. Bunların dışında Komisyon tarafından yazılan ve Mekârim Şîrâzî'nin tedkik ve tashih ettiği *Tefsîru'n-Numûne*, Ca'fer Subhânî tarafından kaleme alınan *Mefâhimu'l-Kur'ân* adlı konulu Kur'ân tefsirlerini de anmamız yerinde olacaktır. İkinci Rivayet Döneminin en önemli müfessiri

⁴⁵ Geniş bilgi için bkz. Uyar, *Ahbârîlik*, s. 334-359.

⁴⁶ Konu ile ilgili bkz. Behşâişî, *Tabakât*, s. 690-1106.

⁴⁷ Azerbaycanlı müfessirimiz Azeri Türkçesiyle yazılan ilk tefsirin sahibidir. Merhum müfessirimiz 1939 yılında 84 yaşında iken "İslami harekette bulunduğu ve anti-Sovyet düşüncede olduğu" için kurşunlanarak şehit edilmiştir. Müfessirimiz bu dönemde şehit edilen binlerce masumdan biridir. Bu tefsir Ahmet Dolunay tarafından Türkiye Türkçesine çevrilerek *Gerçeğin Doğuşu* adı ile İstanbul'da 2000 yılında basılmıştır.

⁴⁸ Bu tefsirin sadece birinci cildi basılmıştır. Bu ciltte müfessir Giriş ve Fâtihâ Suresi'nin tefsirine yer vermiştir. Müfessir vefat ettiğinden bu tefsirin devamı gelmeyecektir.

Allame Muhammed Hüseyin et-Tabatabâî (ö. 1402/1981) ve telif ettiği *el-Mîzân fî Tefsiri'l-Kur'ân* adlı tefsiridir.⁴⁹

Çağdaş dönemde telif edilen tefsirlerin metoduna dikkat ettiğimizde, günümüzde Şîf çevrelerde dirayet tefsirinin ön planda olduğu ve rivayet tefsirine fazla ilgi gösterilmediği anlaşılmaktadır. Bu durum Ehl-i Sünnet açısından da aynıdır. Zira çağdaş dönemde Sünnî müfessirler tarafından kaleme alınan tefsirler de Dirayet tefsirleridir.

B. GÜNÜMÜZE ULAŞAN EN ESKİ Şİİ TEFSİRLER

Makalemizin ilk bölümünde tam anlamıyla ilk Şîf tefsirinin Tâbiun döneminde telif edildiğini, bunu daha sonra çok sayıda tefsirin takip ettiğini, ileriki dönemde bu sayının katlanarak arttığını, ancak telif edilmiş olan çok sayıda tefsirin orijinal haliyle elimizde bulunmadığını, yalnız III-IV. asırda yazılmış olan tefsirlerde muhafaza edilerek günümüze ulaştırıldığını belirtmiştik.

İlk dört asırda telif edilmiş olan tefsirlerden İmâmiyye Şîası'na ait olduğu söylenen beş tefsir günümüze ulaşmıştır. Bunlar sırasıyla *Tefsiru İmam Ca'fer es-Sâdık*, *Tefsiru İmam Hasan el-Askeri*, *Tefsiru Furât el-Kûfi*, *Tefsiru'l-Ayyâşî* ve *Tefsiru'l-Kummî*'dir.⁵⁰

Makalemizin bu bölümünde söz konusu tefsirler ve müellifleri ile ilgili geniş bilgi vermeye çalışacağız.

1. İmam Ca'fer es-Sâdık ve Tefsiri

Günümüzde Şîa'ya nispet edilen en eski tefsir İmam Ca'fer es-Sâdık'a ait olduğu söylenen *Tefsiru İmam Ca'fer es-Sâdık* adı ile bilinen ve bazı kütüphanelerde yazma şeklinde muhafaza edilen bir tefsirdir. Tefsirin Şîa'nın VI. İmamı Ca'fer es-Sâdık'a nispet edil-

⁴⁹ Geniş bilgi için bkz.: Habibov, *İlk Dönem Şîî Tefsir Anlayışı*, s. 34-37.

⁵⁰ Son dönem kaynaklar ayrıca Nu'mânî (ö. 360/971 civarı)'ye ait bir tefsirden söz etmektedirler. Muhammed Bâkır el-Meclisî *Bihâru'l-Envâr* adlı eserinde (Beyrut, trs., LXXXX, 237-290.) 58 sayfalık bir metin nakletmiştir. Bu metin tefsirden ziyade bir mukaddimedir. Bu eser Nu'mânî'ye, *Mâ Verede fî Sunûfi Âyâtü'l-Kur'ân*, Sa'd b. Abdillâh el-Eş'arî (ö. 301/920)'ye *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*, Seyyid Murtaza Alemu'l-Hudâ'ya ise *Risâletü'l-Muhkem ve'l-Muteşâbih* adı ile nispet edilmektedir. Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Geniş bilgi için bkz.: Habibov, *İlk Dönem Şîî Tefsir Anlayışı*, s. 72-73.

mesi İmâmiyye açısından heyecan verici olsa da, aşağıda açıklayacağımız sebepler bu tefsirin İmam'a aidiyetinin ihtimal dâhilinde olmadığını göstermektedir. Tefsirle ilgili bilgilere geçmeden önce sahibi olduğu iddia edilen İmam Ca'fer es-Sâdık hakkında kısa bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

İmâmiyye Şiası'nın VI. İmamı Ca'fer es-Sâdık, hicri 83/702 Medine'de doğmuştur. Babası Muhammed el-Bakır, annesi ise Fatıma binti Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekr'dir.⁵¹ İsmi Ca'fer, künyesi Ebû Abdullah, lakâbı ise Sâdık'tır. Hicri 148/765 yılında vefat etmiş ve Bâki mezarlığında babasının yanında defnedilmiştir.⁵² Babası İmam Muhammed el-Bâkır, Âtâ, Urve, Nâfi ve Zühri'den rivayetlerde bulunmuştur. Kendisinden ise oğlu İmam Mûsa el-Kâzım, Yahya b. Said, Ebân b. Tağlib, İbn Cureyh, Mâlik, Ebû Hanife, Süfyan b. Uyeyne ve Şu'be gibi meşhur alimler bir çok rivayette bulunmuşlardır.⁵³ Kaynaklar İmam Malik'in, "Bir süre Ca'fer b. Muhammed'in yanına gidip geliyordum. Yanına her gittiğimde onu ya namaz kılıyor, ya oruç tutuyor veya Kur'ân okuyor, görüyordum. Abdestsiz hadis naklettiğini hiç görmedim"⁵⁴ şeklinde sözünü nakletmektedirler. İmam Sâdık ilim bakımından da herkes tarafından kabul görmüş ve övülmüştür. Nitekim Ebû Hanife kendisi hakkında, "Ben Ca'fer b. Muhammed'den daha bilginini görmedim" ifadesini kullanmaktadır.⁵⁵

Kaynaklarda İmam Ca'fer es-Sâdık'a ait eserlerin sayısı hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Âmilî eserlerin sayısını 24 olarak belirtirken, Fuad Sezgin ise bu sayının 34 olduğunu ileri sürmektedir. Bu eserlerden bazıları şunlardır:

⁵¹ Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr b. Rustem et-Taberî, *Delâilu'l-İmâme*, Beyrut 1988, s. 110-111.

⁵² Ebû Ali Fadl b. Hasan et-Tabersî, *İ'lâmu'l-Vera bi A'lâmi'l-Hudâ*, Beyrut 1985, s. 312.

⁵³ Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nubelâ*, Beyrut 1986, VI, 255-256; Seyyid Muhsin el-Emin, *A'yânu's-Şîa*, Beyrut 1986, I, 666.

⁵⁴ İbn Hâcer, *Tehzîb*, II, 104-105.

⁵⁵ Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, Haydarabad 1955, I, 166.

*Misbâhu's-Şerîa ve Miftâhu'l-Hakîka, Kitâbu't-Tevhid, Kitâbu'l-İhlîlce, Havassu'l-Kur'âni'l-Azîm, Esrâru'l-Vahy, Risâletu'l-Vesâya ve'l-Fusûl, İhtilâcu'l-A'zâ ve Duâu'l-Cevşen*⁵⁶

Tefsiri

İsmine hiçbir Şîî kaynakta rastlanmayan, ancak dünyanın muhtelif kütüphanelerinde İmam Ca'fer es-Sâdık'a nispet edilen ve yazma halinde bulunan bir tefsir de mevcuttur. Ortalıkta bu adla bir tefsir bulunduğu için biz burada önce bu eseri kısaca tanıtıp daha sonra çeşitli açılardan eleştiriye tabi tutacağız.

Kütüphanelerde İmam Ca'fer'e nispet edilen bu tefsirin 5 farklı nüshası bulunmaktadır. Bunlar;

1. Buhara nüshası: XV. 13'de kayıtlı bulunan bu nüsha 309 varak olup, hicrî 1019 yılında istinsah edilmiştir. 2. Bankipor nüshası: 18. 2/1460'da kayıtlı olup 233 varaktır. Hicrî 12. yüzyılda istinsah edilmiştir. 3. Aligarh nüshası: 2976111/28'de kayıtlı olup 138 varaktır. İstinsah tarihi belli değildir. 4. Ch. Beatty nüshası: 5253'de kayıtlıdır. 137 varak olup, hicrî 10 yüzyılda istinsah edilmiştir. 5. Süleymaniye nüshası: Nafiz Paşa 65'de kayıtlı olup 154 varaktır.⁵⁷

Biz çalışmamızın bu bölümünden itibaren Süleymaniye Kütüphanesi Nafiz Paşa 65'te kayıtlı bulunan bu nüshayı esas alarak incelemeye çalışacağız.

Nafiz Paşa 65'te kayıtlı bulunan nüsha üzerinde Tefsir-i Hazreti İmam Ca'fer Sâdık ibaresi bulunmaktadır. Kitabın cilt kapağı siyah kartondan yapılmış, sırtı bez ile kaplanmıştır. Ebat'ı 225x168, 140x75 mm'dir. Yazısı nesih, satır sayısı 19, varak sayısı 154'tür. Kâğı-

⁵⁶ İmam Ca'fer es-Sâdık'ın tüm eserleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. el-Emin, *A'yânu's-Şîa*, I, 668-669; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband* (GAL Supp.), Leiden 1937-1942, I, 104; Fuad Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttum* (GAS), Leiden 1968, I, 528-531, Mustafa Öz, "Ca'fer es-Sâdık," *DİA*, İstanbul 1993, VII, 3.

⁵⁷ Sezgin, GAS, I, 529.

dı teksir kâğıdı renginde, fakat parlaktır. 1. a'da Selahuddîn el-Mevlevî tarafından vakfedildiğine dair mühür bulunmaktadır. İstinsah tarihi ve müstensihi belirtilmemiştir.⁵⁸

Elimizde bulunan nüshadaki ravilerin toplam sayısı yedidir. Bu raviler sırasıyla şunlardır:

1. Ahmed b. Muhammed b. Harb (ö. ?), 2. Ebû Tâhir b. Me'mun (ö. ?), 3. Ebû Muhammed el-Hasan b. Muhammed b. Hamza (ö. ?), 4. Muhammed b. Hamza (ö. ?), 5. Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdillâh (ö. ?) 5. Ali b. Muhammed b. Ali b. Mûsa er-Rıza (ö. 254/868), 7. Musa b. Ca'fer (ö. 183/799).

Kitap, "Bismillahirrahmanir rahim. Elhamdu lillahi'l-lezî hadaat lehu ef'idetu'l-Cebbârîn..." cümlesiyle başlar, "temmetu'l-kitâb biavnilahî'l-meliki'l-vehhâb" cümlesiyle son bulmaktadır.

İmam Sâdık'a nispet edilen bu tefsir tamamen işârî bir metotla yazılmış olup, Fâtiha'dan Nâs'a kadar Kur'ân'ın tamamını ihtiva etmektedir. Kitap bir varaklık kısa mukaddimeden sonra "Besmele"nin tefsiri ile başlar. Bu mukaddime "hamdele" ve "salvele"den ibaret olup, tefsirin yazılması ile ilgili hiçbir açıklamaya yer verilmemektedir. Daha sonra sırasıyla ayetleri tefsir ederek, aynı metotla Nas'a kadar devam etmektedir. Tefsirde İmam Sâdık'ın yanısıra babası İmam Bâkır'ın da görüşlerine önemli ölçüde yer verilmiştir.⁵⁹ Ayrıca yer yer Hz. Peygamber⁶⁰ ve İmam Ali'den⁶¹ de rivayetler aktarılmıştır. Tefsirin sonunda ise İmam Ali, Zunnûn el-Mısırî ve Cüneyd-i Bağdâdî'den şiiirler bulunmaktadır.⁶²

Her ne kadar bazı kütüphanelerde İmam Ca'fer es-Sâdık'a izafeten böyle bir tefsir bulunmakta ise de, bu durum tefsirin ona ait olduğunu kesinleştirmemektedir. Nitekim sözkonusu tefsir bazı açılardan problem içermektedir.

⁵⁸ Geniş bilgi için bkz. Celal Kırca, "Ca'fer es-Sâdık ve Ona İzafe Edilen Tefsir," *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 6, yıl 1989, .s. 106-107.

⁵⁹ İmam Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık, *Tefsîru İmam Ca'fer es-Sâdık*, Yazma, Süleymaniye Kütühanesi, Nafiz Paşa 65, v. 13b, 20b, 23b, 27a, 117b, 119a, 127b, 128a, 145a.

⁶⁰ İmam Ca'fer es-Sâdık, *Tefsîr*, v. 43b, 139b,

⁶¹ İmam Ca'fer es-Sâdık, *Tefsîr*, v. 23b, 37b.

⁶² İmam Ca'fer es-Sâdık, *Tefsîr*, v. 153b-154a.

İlk olarak şunu belirtmemiz gerekir ki, hiçbir Şîî kaynakta İmam Sâdık'ın böyle bir tefsirinin varlığından bahsedilmemektedir.⁶³ İkinci olarak tefsirin senesinde bulunan ravilerin ekseriyeti meçhuldür. Yukarıda isimlerini sıraladığımız şahıslardan Mûsa b. Ca'fer, VII. İmam ve İmam Sâdık'ın oğlu İmam Musa el-Kâzım'dır. İmam Kâzım'dan nakleden ise oğlu İmam Ali b. Mûsa'nın torunu ve X. İmam Ali b. Muhammed en-Nâkî'dir. İmam Kâzım'dan torununun oğlu olan İmam Ali en-Nâkî'nin rivayette bulunması tarihi açıdan mümkün değildir. Çünkü İmam Kâzım'ın vefatı hicri 183, İmam Nâkî'nin doğumu ise hicrî 212 yılına tekabül etmektedir.⁶⁴ Kaynaklarda Ehl-i Beyt İmamlarından olan ilk iki kişi hakkında yeterli bilgi bulunmasına rağmen, diğer beş ravi hakkında ilk dönem Şîî ricâl kitaplarında her hangi bir kayda rastlayamadık.

Ancak Brockelmann'ın bildirdiğine göre⁶⁵ Buhara ve Bankipore nüshalarını nakleden kişi Muhammed b. Harb değil, Muhammed b. İbrahim b. Ca'fer en-Nu'mânî'dir. Biz bu iki nüshaya ulaşamadığımız için kabul veya reddetme imkânına sahip değiliz.⁶⁶ Netice itibariyle sened açısından da bakıldığında tefsirin İmam Sâdık'a aidiyeti çok şüphelidir.

Ayrıca bilindiği gibi Ebû Abdurrahman Muhammed b. el-Hüseyin es-Sülemî *Hakâiku't-Tefsîr* adlı eserinde İmam Ca'fer es-Sâdık'tan çok sayıda nakilde bulunmaktadır. Elimizdeki nüshayı bu rivayetlerle karşılaştırdık.⁶⁷ Besmelenin tefsiri hariç-ki ufak farklılıklar vardır-benzer açıklamalara rastlayamadık. Daha sonra her ikisini önemli Şîî kaynaklardaki Ca'fer es-Sâdık rivayetleri ile karşılaştırdık. Sonuç yukarıda belirttiğimiz gibi olumsuz çıktı.

⁶³ Tahrânî, *ez-Zerâa*, IV, 269.

⁶⁴ Tabersî, *İ'lâmu'l-Verâ*, s. 335, 396.

⁶⁵ Brockelmann, *GAL*, Supp, 1/321.

⁶⁶ Meclîsî, Nûmânî'nin İmam Sâdık'tan nakletmiş olduğu 58 sayfalık bir metin kaydetmektedir. Ancak elimizdeki nüsha ile karşılaştırdığımızda benzer hiçbir yönünün olmadığını tespit ettik. Bkz. Meclîsî, *Bihâru'l-Envâr*, LXXXX, 237-290.

⁶⁷ Karşılaştırınız: Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, Beyrut 2001. Ayrıca bu karşılaştırmada Paul Nwyia tarafından Sülemî Tefsirindeki Ca'fer es-Sâdık'a dayanan rivayetlerin biraraya getirildiği kitapçığı da kullandık. Bu kitapçık 1968 yılında *Le Tafsîr Mystique Attribute a Ğa'far Sâdiq* adıyla Beyrut'ta basılmıştır.

Netice itibariyle söyleyebiliriz ki hem elimizdeki yazma halinde olan tefsirin, hem de Sülemî'nin nakletmiş olduğu rivayetlerin İmam Ca'fer es-Sâdık'a aidiyeti şüphelidir.

2. İmam Hasan el-Askerî ve Tefsiri

İlk dönem Şîf tefsirlerden biri de İmâmiyye'nin XI. İmam Hasan el-Askerî'ye nispet edilen bir tefsirdir. Fatıha ve 282. ayete kadar Bakara suresini ihtiva eden bu tefsirin İmam'a aidiyeti Şîf ilim çevrelerinde tartışma konusudur. Her ne kadar bir çok önemli Şîf âlim tarafından referans olarak kabul edilse de bir takım sebeplerden ötürü bazı alimler tefsirin İmam Hasan el-Askerî'ye ait olmadığını ileri sürmektedirler. Çalışmamızın bu bölümünde önce İmam Hasan el-Askerî hakkında kısa bilgi verdikten sonra tefsirini çeşitli açılardan inceleyecek ve İmam'a aidiyetini tartışacağız.

Şîflerin XI. İmamı Hasan b. Ali el-Askerî hicrî 232 (m. 847) yılında Irak'ın Samarra şehrinde dünyaya geldi. Babası İmam Ali b. Muhammed, annesi ise Hudayse'dir. Bazı tarihçilere göre annesinin ismi Süsen'dir.⁶⁸ Lâkapları, "Nâkî," "Zekî," künyesi ise "Ebû Muhammed"dir.⁶⁹ Abbâsî halifesinin emriyle Samarra'nın Asker denilen semtinde mecburi ikamete tabi tutulduğu için "el-Askerî" nisbesiyle tanınmıştır.⁷⁰ Babasının hicri 254/868 yılında vefatı üzerine yerine geçerek 22 yaşında iken Şîflerin önderliği vazifesini üstlenmiştir.⁷¹ İmam Hasan el-Askerî hicrî 260/874 yılında 28 yaşında iken Samarra'da vefat etmiş, evinde babasının mezarının yanbaşıda defnedilmiştir.⁷²

Kaynaklarda İmam Hasan el-Askerî'ye nispet edilen 5 eserin ismi geçmektedir. Bunlar;

⁶⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Yâkub b. İshak Kuleynî, *el-Usûl mine'l-Kâfi*, Tehrân 1365, I, 503; Şeyh Müfîd, *el-İrşâd*, s. II, 313; Tabersî, *İ'lâmu'l-Verâ'*, s. 408.

⁶⁹ Taberî, *Delâilu'l-İmâme*, s. 223.

⁷⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Mûsa b. Bâbuveyh Şeyh Sadûk, *İlelu's-Ser'âi'*, Necef 1963, s. 241, (Bab 176).

⁷¹ Tabersî, *İ'lâmu'l-Verâ'*, s. 355.

⁷² Şeyh Müfîd, *el-İrşâd*, s. II, 336. Hasan el-Askerî'nin hayatı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Emîn, *A'yânu's-Şîa*, II, 40-44; Mehdi Pişâvî, *İmamların Hayatı*, (çev., Davut Duman), İstanbul trs., s. 421-451.

*Kitâbuhu Aleyhisselâm ilâ İshâk b. İsmâil en-Neysâbü'rî, Mâ Ruviye Anhu mine'l-Mevâzi'l-Kisâr, Risâletu'l-Menkibe, Mukâtebatu'r-Ricâl ani'l-Askerîyeyn ve et-Tefsir.*⁷³

Tefsiri

Birçok kaynak İmam Hasan el-Askerî'nin imla ettirmesi ile yazılmış bir tefsirin varlığından bahsetmektedir.⁷⁴ Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan⁷⁵ bu tefsir birkaç kez basılmıştır. İlk olarak Kaçar hanedanından Nasıruddîn Şah zamanında 1268 yılında Tahran'da basılmıştır. İkinci olarak 1313 yılında tekrar basılmıştır. Üçüncü olarak 1315 yılında Tebriz'de Ali b. İbrahim el-Kummî tefsirinin haşiyesinde basılmıştır.⁷⁶ Son olarak ise Seyyid Ali Âşur'un tahkik ve tashihi ile 2001 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Seyyid Ali Âşur tahkik boyunca tüm yazma ve 1268 yılında Tahran'da basılan nüsha ile 1315 yılındaki nüshalar karşılaştırmıştır.⁷⁷

İmam Hasan el-Askerî'ye nispet edilen tefsirin ravileri sırasıyla şu şekildedir:

1. Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ca'fer b. Dekkâk, 2. Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Hasan b. Şâzân ve Ebû Muhammed Ca'fer b. Ahmed b. Ali el-Kummî, 3. Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Mûsa b. Bâbuveyh el-Kummî 4. Ebu'l-Hasan Muhammed b. Kâsım el-Esterebâdî el-Hâtîb, 5. Ebû Yâkub Yûsuf b. Muhammed b. Ziyad ve Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Seyyâr.

Tefsirin başında, sözkonusu tefsirin yazılması ile ilgili geniş açıklama bulunan bir mukaddime yer almaktadır. Mukaddimedede tefsirin aslen Taberistanlı olan iki ravisi, babaları ile birlikte o sıralarda şehirde hüküm süren "ed-Dâi ile'l-Hak" lâkabıyla tanınan el-Hasan b. Zeyd el-Alevî'nin farklı mezhep mensuplarına yapmış olduğu baskı ve işkenceden kaçıp İmam Hasan el-Askerî'ye sığındıklarını, bir müddet sonra babalarının geri döndüğünü,

⁷³ İmam Hasan el-Askerî'nin eserleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Emîn, *A'yânü's-Şîa*, II, 41.

⁷⁴ Ağa Bozorğ Tahranî (Muhammed Muhsin Nezîlu Samarrâî), *ez-Zerîa İlâ Tesânîfi's-Şîa*, Kum 1498, IV, 285

⁷⁵ Yazılı nüshalarla ilgili geniş bilgi için bkz. Seyyid Ali Âşur, "Mukaddime," *Tefsîr-i İmam Hasan el-Askerî*, (İmam Hasan el-Askerî), Beyrut 2001, s. 6-9.

⁷⁶ Tahrânî, *ez-Zerîa*, IV, 285.

⁷⁷ İmam Hasan el-Askerî, *Tefsîr*, Beyrut 2001, s. 9. Çalışmamız boyunca bu nüshayı kullanacağız.

kendilerinin ise orada kalarak İmam'ın imlasıyla 7 yıl zarfında tefsiri yazdıklarını belirtmektedirler.⁷⁸

Şu an elimizde bulunan bu tefsir Fâtiha suresinin tamamını ve Bakara suresinin 282. ayetine kadar olan kısmını ihtiva etmektedir.

Ayetlerin tefsirinde İmam Hasan el-Askerî kendi yorumlarının yanısıra, Hz. Peygamber ve diğer Ehl-i Beyt İmamları'nın görüşlerine de yer vermektedir. Bu noktadan bakıldığında sözkonusu tefsir tam anlamıyla bir "rivâyet tefsiri"dir.

Tefsirin sıhhatine ve İmam Askerî'ye aidiyetine gelince, bu konuda Şîî ulema arasında tam bir ittifak mevcut değildir. Bir kısım alim bunun tamamen uydurma olduğunu ve İmamla yakından uzaktan bir alakasının olmadığını ileri sürmüşlerdir. Bir başka kısma göre ise, diğer tüm kaynaklarda olduğu gibi burada da zayıf, uydurma rivayetler olmakla birlikte, tefsir İmam'a ait rivayetleri içermektedir.⁷⁹

Tefsirin İmam'a ait olmadığını ileri sürenler birkaç yönden itirazda bulunmuşlardır.

1. Tefsirin senedi problemlidir.

Bunlara göre, İmam'ın kendilerine imla ettirdiğini iddia eden Ebû Yâkub Yûsuf b. Muhammed b. Ziyâd ve Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Seyyâr meçhul kimselerdir. Bu ikisinden rivayette bulunan Ebu'l-Hasan Muhammed b. Kâsım el-Esterebâdî el-Hatib ise yalancı ve zayıftır.⁸⁰ Dolayısıyla senedinde bu kadar problem bulunan bir tefsirin İmam'a ait olduğunu iddia etmek doğru değildir.

2. İçerik açısından tefsirde kabulü mümkün olmayan hatalar bulunmaktadır.

Tefsirde aktarıldığına göre, "Haccâc b. Yûsuf Muhtar b. Ubeyde es-Sekafi'yi hapsedmiş ve onu öldürmek için fırsat kollamıştır. Ancak buna imkân bulamamıştır. Böylece

⁷⁸ İmam Hasan el-Askerî, *Tefsîr*, s. 21-24.

⁷⁹ Behşâîşi, *Tabakât*, 199.

⁸⁰ Ahmed b. Hüseyin İbnu'l-Ğazâirî, *Ricâl*, Kum 1364, VI, 65; Takuyiddîn el-Hasan b. Ali b. Dâvûd el-Hillî, *Kitâbu'r-Ricâl*, Tehran 1383, s. 256-257; Muhammed Hâdi Marifet, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirün*, Meşhed 1997 I, 478.

Allah onun eliyle İmam Hüseyin'in intikamını düşmanlarından almıştır."⁸¹ Oysaki Haccâc hicrî 75 yılında hâkimiyete gelmiştir. Muhtar ise hicri 65 veya 66 yılında Mus'ab b. Zübeyr tarafından öldürülmüştür.⁸²

Ayrıca Bakara suresi 23. ayetinin tefsirinde nakledilenleri⁸³ okuyan kimse bu tefsirin İmam'a aidiyetini kabul edemez.⁸⁴

İşte bu tür bariz tarihi hataları ve kabul edilemez bilgileri içinde barındıran bir tefsirin İmam'a aidiyeti doğru olamaz.

Bu itirazlara eserlerinde yer verenler şunlardır:

Nakdu'r-Ricâl'in sahibi Muhakkik Tefrîşî, Şâriu'n-Nicât'ın yazarı Muhakkik Dâmad, Menhecû'l-Mekâl'in yazarı Esterebâdî, Câmiu'r-Ruvât'ın sahibi Erdebîlî, Âlâu'r-Rahman tefsirinin yazarı Muhammed Cevad Belâğî, el-Ahbârü'd-Dâhile'nin sahibi Muhakkik Şuşterî ve Hâşiyetu Mecmei'l-Beyân'ın yazarı Mirza Ebu'l-Hasan Şârânî.⁸⁵

Bu itirazların dışında tespit ettiğimiz ve tefsirin sıhhatine zarar veren başka bir husus ise şudur:

Raviler tefsirin mukaddimesinde, İmam Hasan el-Askerî'nin imla ettirdiği bu tefsirin yazılma işleminin 7 yılda tamamlandığını söylemektedirler.⁸⁶ Oysa İmam el-Askerî babası Ali el-Hâdî'nin hicrî 254 yılında vefat etmesiyle yerine geçmiş ve 260 yılında şehit olmuştur. Dolayısıyla İmamet süresi 6 yıl sürmüştür. Bu süre de ravilerin iddia ettiği süreden 1 yıl azdır.

Buna karşın Şîa uleması arasında önemli bir grup ise, bu tefsirin İmam'a ait olduğu-

⁸¹ İmam Hasan el-Askerî, *Tefsîr*, s. 128.

⁸² Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr İsmail b. Ömer b. Kesîr ed-Dımeşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mısır trs., VIII, 291-292; Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mesûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, Kahire 1964, III, 84.

⁸³ İmam Hasan el-Askerî, *Tefsîr*, s. 129-169.

⁸⁴ Behşâişî, *Tabakât*, s. 199.

⁸⁵ Behşâişî, *Tabakât*, s. 199.

⁸⁶ İmam Hasan el-Askerî, *Tefsîr*, s. 24.

nu ancak diğer kaynaklarda olduğu gibi sahih ve zayıf rivayetleri içerdiğini iddia etmiş ve eserlerinde bu tefsirden rivayetler aktarmaktadırlar. Bu gruptan bazıları şunlardır:

Şeyh Sadûk, Ebû Mansur Tabersî, Kutbu Râvendî, İbn Şehrâşub, Şeyh Ali Kerekî, Şehîd-i Sâni, baba ve oğul Meclîsî, Hurrü'l-Amûlî, Feyz el-Kâşânî, Hâşim Bahrânî, Huveyzî, Nîmetullah Cezâirî, Muhammed Ca'fer Horasânî, Süleyman Bahrânî, Allâme Vahîd Behbehânî, Ebu'l-Hasan Şerîf, Şeyh Muhammed Tâhâ, Seyyid Abdullah Şubber, Seyyid Hasan Burûcerdî, Huccetu'l-İslam Tebrizî, Şeyh Murtaza Ensârî, Şeyh Abdullah Mâmukânî, Ayetullah el-Uzmâ Burûcerdî, Ali b. Hasan ez-Zuvârî, Ağa Bozorğ Tahrânî ve Muhaddis Nûrî.⁸⁷

Yukarıda isimlerini saydığımız âlimler arasında ez-Zerîa ile Tasânifi's-Şîa adlı eserin sahibi Ağa Bozorğ et-Tahrânî, tefsirin uydurma olduğunu iddia edenlerin ileri sürdükleri argümanlara birkaç yönden cevap vermiştir.

Tahrânî'nin konu ile ilgili ilk itirazı Muhammed b. Kâsım el-Esterebâdî'nin zayıf ve yalancı olduğu görüşünerdir. Ona göre bu görüş ilk olarak İbnu'l-Ğazâirî'nin ez-Zuafâ adlı eserinde ortaya atılmıştır. Daha sonra gelenler de ona uyarak bunu nakletmişlerdir. Ancak ez-Zuafâ adlı kitabın İbnu'l-Ğazâirî'ye aidiyeti tartışmalıdır. Nitekim bu kitabı ilk olarak Seyyid b. Tâvus (ö. 673/1274) Hallu'l-İşkâl adlı eserinde diğer dört Ricâl kitabıyla⁸⁸ birlikte nakletmektedir. Diğer dört kitapta muttasıl senet var iken, bu kitapta yoktur. Buradan da anlaşılmalıdır ki, İbn Tâvus, bu kitabı birinden rivayet etmemiş, sadece ona mensup olarak bulmuş ve eserinde dercetmiştir. İbn Tâvus'tan sonra öğrencileri Hillî ve İbn Dâvud da onu takip etmişlerdir. Dolayısıyla bu kitabın sıhhati şüphelidir.⁸⁹

Tahrânî'ye göre bu tefsiri veledeyn'den (ilk iki ravi) sadece Muhammed b. Kâsım nakletmemiştir. Zira Şeyh Sadûk, el-Emâlî adlı eserinde Muhammed b. Ali el-Esterebâdî kanalıyla veledeyn vasıtasıyla bu tefsirden rivayette bulunmaktadır. Burada müstensih tarafından yapılmış bir hatadan kaynaklanarak isim değişikliğinin varlığını iddia etmek de

⁸⁷ Behşâişî, *Tabakât*, s. 200-201.

⁸⁸ Bunlar, Tûsî'nin *Ricâl* ve *Fihrist*, Necâşî'nin *Ricâl* ve Keşşî'nin *Ricâl* adlı eserleridir.

⁸⁹ Tahrânî, *ez-Zerîa*, IV, 288.

doğru değildir. Çünkü iki ravinin Esterebâd'a döndükten sonra içinde Muhammed b. Kâsım'ın da bulunduğu şehir halkına rivayette bulunmuş olmaları muhal değildir. Nitekim tefsirin mukaddimesinde sadece Muhammed b. Kâsım'a aktarıldığına dair her hangi bir kayıt da yoktur.⁹⁰ Dolayısıyla Tahrânî'ye göre Muhammed b. Kâsım el-Esterebâdî'nin zayıf ve yalancı olduğu doğru olsa da, ayrı bir ravinin bulunması durumu değiştirir. Tahrânî ayrıca, nakletmiş olduğu rivayetlerin kesinlikle sahih olduğunu iddia eden ve Tûsî'nin "ricâl konusunda alim" olarak tanıttığı Şeyh Sadûk gibi birisinin kendisinden rivayette bulunduğu hocasının yalancı olduğunu tespit edememiş olabileceği hususuna itiraz etmektedir.⁹¹

Tahrânî'nin İbnu'l-Ğazâirî hakkındaki itirazına hak verip ez-Zuafâ adlı eserini bir tarafa bırakacak olursak, o halde Muhammed b. Kâsım tamamen meçhul bir duruma düşecektir. Çünkü kendisinin de belirttiği gibi Muhammed b. Kâsım hakkında ilk olarak İbnu'l-Ğazâirî bilgi vermekte, diğerleri de ona dayanmaktadır.

Tahrânî'nin, "Şeyh Sadûk sadece Muhammed b. Kâsım vasıtasıyla değil, aynı zamanda Muhammed b. Ali vasıtasıyla da bu tefsirden rivayet etmektedir" itirazına gelince, bu doğrudur. Şeyh Sadûk'un eserlerinde bu senede rastlanmaktadır. Ancak bu durum İmam Hasan el-Askerî Tefsiri'nin sıhhatine katkıda bulunamamaktadır. Çünkü adı geçen Muhammed b. Ali el-Esterebâdî de meçhul bir kimse olup hakkında kaynaklarda hiçbir bilgi mevcut değildir.

Tahrânî'nin, "Şeyh Sadûk gibi birisinin kendisinden rivayette bulunduğu hocasının yalancı olduğunu tespit edememiştir" itirazına gelince biz de, "Şeyh Sadûk hakkında geniş bilgi veren Tûsî ve Necâşî gibi Ricâl sahiplerinin, eserlerinde kendisinden çok sayıda rivayette bulunduğu ve övdüğü Muhammed b. Kâsım el-Esterebâdî ile Muhammed b. Ali el-Esterebâdî hakkında her hangi bir bilgi vermemeleri garip değil mi?" şeklinde bir karşı itirazda bulunabiliriz.

Tahrânî'nin itirazını dikkate alarak Şeyh Sadûk'un Uyûnu'l-Ahbâni'r-Rıza, İlelu's-Şerâi ve el-Emâlî adlı eserlerinde yapmış olduğumuz inceleme sonucunda senedlerdeki bir

⁹⁰ Tahrânî, *ez-Zerîa*, IV, 286.

⁹¹ Tahrânî, *ez-Zerîa*, IV, 290.

farklılık gözümüze çapraktadır. Daha önceden bahsedildiği gibi tefsirde İmam Hasan el-Askerî'den Ali b. Muhammed b. Seyyar ve Yûsuf b. Muhammed b. Ziyad vasıtasız naklelerken, adı geçen eserlerde ise babaları vasıtasıyla nakletmektedirler.⁹² Bununla birlikte Şeyh Sadûk'un yukarıda adı geçen eserlerindeki rivayetlerle yapmış olduğumuz karşılaştırma sonucunda, senetteki farklılıkların yanısıra bazı metin farklılıklarını da tespit ettik. Ancak Tahrânî bu farklılıktan söz etmemiştir.

Yukarıda aktardığımız bilgilerden hareketle, tefsirin İmam el-Askerî'ye aidiyetinin şüpheli olduğunu söyleyebiliriz. İster senet, ister içerik açısından var olan şüpheler tefsirin sıhhatine açıkça halel getirmektedir. Dolayısıyla İmam'ın bizzat bu şekilde imla ettirdiği iddiası bizce doğru değildir. Şeyh Sadûk gibi önemli bir Şîî âlimin eserlerinde yer vermesi aslında göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir. Bununla birlikte Şeyh Sadûk'un eserlerindeki senet ve metin farkı dikkat çekicidir. Bu da en azından elimizde az bir kısmı bulunan ve İmam el-Askerî'ye nispet edilen tefsirin orijinal haliyle günümüze kadar ulaşmadığı, zaman içerisinde bir takım tahrifata maruz kaldığı ihtimalini doğurmaktadır. Bu yüzden konunun tam anlamıyla aydınlatılabilmesi için detaylı bir şekilde incelemeye ihtiyaç vardır.

3. Furât el-Kûfi ve Tefsiri

İlk dönem Şîî tefsirlerinden olduğu öne sürülen bir başka eser de Furât el-Kûfi'ye aittir. Çalışmamızın bu bölümünde, hakkında farklı sözlerin söylendiği Furât el-Kûfi ve Tefsiri ile ilgili açıklamalara yer verecek, bu eseri kısaca tanıtmaya çalışacağız.

Asıl adı Furât b. İbrahim b. Furât el-Kûfi⁹³ olan müfessirin hayatı ile ilgili ilk dönem Şîî kaynaklarda her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Son dönem kaynakların verdikleri

⁹² Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn b. Mûsâ İbn Bâbuveyh el-Kummî Şeyh Sadûk, *Uyûnu'l-Ahbârî'r-Rıza*, Meşhed 1413, I, 311, 516, 565, 574; *İlelu's-Şerâi*, Necef 1963, s. 140-141, 230-231, 298; *el-Emâlî*, Kitabhaney-i İslâmî 1362, s. 11. Şeyh Sadûk ayrıca Esterabâdî-Ahmed b. el-Hasan el-Hüseynî-Hasan senediyle de İmam Hasan el-Askerî'den rivayet aktarmaktadır. Örneğin bkz. Şeyh Sadûk, *Uyûnu'l-Ahbârî'r-Rızâ*, I, 574.

⁹³ Şeyh Sadûk, *İlelu's-Şerâi*, s. 142.

bilgiler ise müellifin hayatını aydınlatacak düzeyde değildir.⁹⁴ Furât el-Kûfî, Gaybet-ı Süğra yani, III. asrın sonu IV. asrın başlarında yaşamış bir müfessirdir. Kuleynî, İbn Ukde ve İbn Mâtî'nin çağdaşdır.⁹⁵ Kûfî nisbesinden hareketle Kûfe'li olduğunu söyleyebiliriz. Müfessirin doğum yeri, tarihi, vefatı ile ilgili bir bilgiye de sahip değiliz. Kaynakların verdiği bilgilerin yetersizliğinden Furât el-Kûfî'nin ilmi kişiliği ile ilgili bilgiye de sahip değiliz. Ancak tefsirin başında öğrencisinin "Faziletli âlim, zamanının muhaddislerinin ustası" şeklindeki tanımlaması⁹⁶ müfessirin kendi döneminde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Çağdaş araştırmacılar Furât'ın yaklaşık hicri 310/922 civarında vefat ettiği görüşündedirler.⁹⁷

Müfessirimizin hocalarının kimler olduğunu, kimden, ne zaman ve nerede ders aldığına dair en ufak bir bilgiye sahip değiliz. Ancak tefsirinden hareketle müfessirimizin yaklaşık 126 kişiden rivayette bulunduğu görülmektedir.⁹⁸ Tefsirinde rivayette bulunduğu hocalarının sayısının bu kadar kabarık olması, Furât'ın ilmi kişiliği hakkında az da olsa bize ipucu vermektedir. Bunlardan en fazla rivayette bulunduğu hocaları sırasıyla Hüseyin b. Saîd el-Ahvâzî (ö. yaklaşık 260/874), Ca'fer b. Muhammed b. Mâlik el-Bezzâz el-Fezârî (ö. yaklaşık 300/912) ve Ubeyd b. Kesîr el-Âmirî el-Kûfî (ö. 294/907) dir.

Müfessirimizin öğrencilerine gelince çeşitli kaynaklarda kendisine ait rivayetleri aktaran şu öğrencilere rastlanmaktadır:

1. Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed b. Abdurrahman el-Hüseyinî (veya el-Hasanî) (ö.?), 2. Ebu'l-Hasan Muhammed b. (Hasan b.) Ahmed b. el-Velîd (ö. 343/954), 3. el-Hüseyin b. Muhammed b. el-Ferezdak el-Fezârî (ö.?), 4. Osmân (ö.?), 5. Ebu'l-Kâsım Hasan b. Muhammed b. Saîd el-Hâşimî (ö.?).

⁹⁴ Örneğin bkz. Muhammed Bakır el-Müsevî, *Ravdâtu'l-Cennât fî Ahvâli'l-Ulemâi ve's-Sâdât*, Kum 1392, V, 353-355; Mirza Abdullah el-Efendi el-İsbahânî, *Riyâzu'l-Ulemâ ve Hıyazu'l-Fudelâ*, Meşhed 1987, IV, 334.

⁹⁵ Furât el-Kûfî'nin hayatı ile ilgili bkz. Muhammed el-Kâzım, "el-Mukaddime," *Tefsîru Furât el-Kûfî*, (Furât b. İbrâhim b. Furât el-Kûfî), Tahran 1990, s. 10-11.

⁹⁶ Furât b. İbrahim b. Furât el-Kûfî, *Tefsîru Furât el-Kûfî*, Necef, trs. s. 7.

⁹⁷ Âdil Nûrali Nâdirali, *et-Tefsîr ve'l-Mufessîrîn İnda's-Şîa*, (Basılmamış Doktora Tezi), Kuddîs Yûsuf Üniversitesi Doğu Edebiyatı Enstitüsü, Beyrut 1990, s. 110.

⁹⁸ Bu şahısların tam listesi için bkz. el-Kâzım, *el-Mukaddime*, s. 25-41.

Hiçbir kaynakta Furât el-Kûfî'nin Tefsir'den başka bir eserinin varlığından bahsedilmemektedir. Bu yüzden müfessirimizin Tefsiri dışında eser telif edip etmediği hususunda her hangi bir söz söyleme imkanına sahip değiliz.

Furât el-Kûfî'ye nispet edilen tefsirin muhtelif kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshaları bulunmaktadır.⁹⁹ Ayrıca bu tefsirin matbu nüshaları da vardır. Tefsir ilk olarak Muhammed Ali el-Ğaravî el-Ordubâdî'nin tahkiki ile hicrî 1354 yılında Nefes Haydariye matbaasında basılmıştır. Daha sonra Muhammed el-Kâzım'ım tahkiki ile 1990 yılında Tahran'da yeniden basılmıştır.

Tefsirin ravisi Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Alevî el-Hüseynî (el-Hasanî)'dir.

Müfessir Kur'ân'ın tamamını değil, sırasıyla Fâtiha'dan Nâs'a kadar genellikle Ehl-i Beyt hakkında nazil olduğuna inandığı ayetlerle ilgili rivayetleri nakletmiştir. Bu itibarla tefsir tam anlamıyla bir rivayet tefsiridir.

Tefsirde rivayetlerin çoğunun senedinde Furât ile ilk ravi arasında bulunanlar düşürülmüş ve "mu'anan" lafzı ile iki ravi bir birine bağlanmıştır.

Bir taraftan Furât el-Kûfî'nin mezhebinin belirsizliği diğer taraftan tefsiri hakkındaki tartışmalar bizim açımızdan bu eserin sıhhatine halel getirmektedir. Çalışmamızın bu bölümünde müfessirimizi ve tefsirini inceleme altına alacağız.

Kimliği bu kadar kapalı olan Furât el-Kûfî'nin mezhebi hakkında da net bir bilgiye sahip değiliz. Şîî olduğunda şüphe olmayan müfessirimizin, İmâmiyye'den mi, yoksa Zeydiye'den mi olduğu hususunda kesin bir bilgi mevcut değildir. İlk dönem Şîî Ricâl ve Fihrist kitaplarının sahipleri İbnu'l-Ğazâirî, Keşşî, Necâşî, Tûsî, Hillî ve İbn Dâvud eserlerinde Furât el-Kûfî'ye yer vermemişlerdir. Bu da müfessirimizin İmâmiyye'den olduğu hususunun sözkonusu müellifler nezdinde sabit olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte önemli Şîî âlimlerden Şeyh Sadûk¹⁰⁰ ve Hakim Haskânî¹⁰¹ eserlerinde müfessirimizden bir çok

⁹⁹ *Furât el-Kûfî Tefsiri'nin yazma nüshaları ile ilgili bkz. Kâzım, "Mukaddime," s. 19-22.*

¹⁰⁰ Şeyh Sadûk, *el-Emâlî*, s. 8; *Uyûnu'l-Ahbârî'r-Rıza*, s. I, 498-502; *İlelu's-Şerâî*, s. 5, 134-135, 142-143, 172.

¹⁰¹ Hâkim Haskânî, *Şevâhidu't-Tenzil li Kavâidi't-Tafdîl*, Muesseseyi Çap ve Neşr 1411, II, 385, 386.

rivayet nakletmektedir. Ayrıca *Kummî Tefsir*'inde öğrencisi kendi senediyle Furât el-Kûfî'den 2 tane nakilde bulunmuştur.¹⁰² Zeydî olduğu bilinen İbnu'ş-Şecerî el-Kûfî de *Fadlu Ziyâret'l-Hüseyin* adlı eserinde kendisinden çok sayıda rivayet aktarmaktadır.¹⁰³ Bir taraftan İmâmiyye âlimlerinin diğer taraftan Zeydî alimin müfessirimizden nakilde bulunması durumu tamamen karmaşık hale getirmektedir. Ancak son dönem Şîî âlimler Furât el-Kûfî'yi tamamen sahiplenmiş ve eserlerinde ondan övgü ile bahsederek nakilde bulunmuşlardır. Bunlardan, başta Hurru'l-Âmulî,¹⁰⁴ Meclîsî¹⁰⁵ ve Muhaddis Nûrî¹⁰⁶ olmak üzere bir çok kimse Furât'ı kaynak olarak kullanmışlardır. Son dönem Ricâl âlimlerinden Honsârî,¹⁰⁷ Ağa Bozorg Tahrânî,¹⁰⁸ Abdullah Efendî¹⁰⁹ ve Hasan es-Sadr,¹¹⁰ Furât el-Kufî'den övgü ile bahsederek İmâmiyye âlimlerinden saymaktadırlar.

Öte yandan tefsirini incelediğimizde Zeydî düşünceye uygun rivayetlerin bulunduğu görülmektedir. Örneğin o, ilk altı Ehl-i Beyt İmamı dışında diğerlerinden nakilde bulunmamaktadır. Diğer taraftan ise Ebû Hureyre gibi İmâmiyye'nin itimad etmediği kimseden rivayette bulunmaktadır.¹¹¹ Bunun dışında Zeyd b. Ali'den Ali b. Hüseyin, Muhammed b. Ali ve Ca'fer b. Muhammed'in masumiyetini inkâr cihetinden bir takım açıklamaları aktarmaktadır.¹¹² Ayrıca İmam Zeyd'den İmametın şartının kılıçla isyan etmek olduğu ve evinde kapalı

¹⁰² Ali b. İbrâhim b. Hâşim el-Kummî, *Tefsiru'l-Kummî*, Kum 1404, II, 324 ve 410. Ancak bu iki rivayeti Furât'ın tefsiri ile karşılaştırdık. Her iki rivayetin senedinde bazı farklılıklar mevcuttur. Ayrıca rivayetlerden birinin metninde Furât Tefsirinde olmayan bazı ilaveler bulunmaktadır. Krş. Furât el-Kûfî, *Tefsîr*, s. 166 ve 204.

¹⁰³ Örneğin bkz. İbnu'ş-Şecerî Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Hasan el-Alevî, *Fadlı Ziyâret'l-Hüseyin*, Kum 1403, s. 46-47, 49-50, 64, 67-68, 774-75.

¹⁰⁴ Muhammed b. Hasan b. Ali b. Muhammed Hurru Âmulî, *Vesâilu'ş-Şîa*, Kum 1409, V, 115, 420, 438; VI, 59, 135, IX, 394; X, 446, 506.

¹⁰⁵ Meclîsî, *Bihâru'l-Envâr*, XXXVII, 171, 193, 233, 273, 294, 339; XXXIX, 289, 291.

¹⁰⁶ Mirza Hüseyin Nûrî, *Mustedreku'l-Vesâil*, Kum 1408, I, 169, II, 124, 283, 451, III, 276.

¹⁰⁷ Honsârî, *Ravzâtu'l-Cennât*, V, 353-355.

¹⁰⁸ Tahrânî, *ez-Zeria*, IV, 298-300.

¹⁰⁹ Abdullah el-Efendî, *Riyâdu'l-Ulemâ*, IV, 334.

¹¹⁰ Hasan es-Sadr, *Te'sisu'ş-Şîa*, s. 332.

¹¹¹ Furât el-Kûfî, *Tefsîr*, s. 203.

¹¹² Furât el-Kûfî, *Tefsîr*, s. 215.

kapılar arkasında oturan kimsenin İmam olamayacağına dair rivayet nakletmektedir.¹¹³ Bütün bunlar İmâmiyye Şiası'nın İmamet düşüncesine taban tabana zıttır. Diğer taraftan, Furât el-Kûfî tefsirinde İmâmiyye'nin VII., IX. ve X. İmamlarının ashabından olan Huseyn b. Sâid el-Kûfî el-Ahvâzî'den çok sayıda nakilde bulunmuştur. Öyleyse Furât el-Kûfî hangi mezhebe mensuptur? Bir taraftan tefsirinde Ehl-i Beyt İmamlarından 6 tanesinin görüşlerine yer verdiği, diğer taraftan Huseyn b. Said el-Ahvâzî'den nakilde bulunduğu için Şeyh Sadûk ve Haskânî kendisinden rivayette bulunmuşlardır. Şeyh Sadûk gibi önemli bir âlimin eserlerinde görüşlerine yer verdiği bir kimseden ilk dönem Ricâl âlimlerinin haberdar olmadığı düşünülemez. O halde, ilk dönem Ricâl âlimleri Şeyh Sâduk'un kendisinden rivayette bulunmasına rağmen, Furât el-Kûfî'nin İmâmiyye'den olmadığına inandıklarını söyleyebiliriz. Son dönem İmâmiyye âlimleri ise muhtemelen Şeyh Sadûk ve Haskânî'den hareketle eserlerinde kendisinden nakilde bulunmuşlardır. Son dönem Ricâl âlimleri de bunlara bakarak Furât el-Kûfî'nin İmâmiyyeden olduğuna karar vermişlerdir. Furât el-Kûfî'nin mezhebi hakkında tefsirinin muhakkiki şu kanaate varmıştır: "Ya Furât el-Kûfî önceleri Zeydiye mezhebine mensuptu. Daha sonra İmâmiyye'yi seçmiştir. Şeyh Sadûk'un kendisinden aktarmış olduğu rivayetler onun İmâmiyye olduğu zamana denk gelmektedir veya Furât Zeydiye'den olduğu halde İmâmiyye'nin görüşlerine açık bir kimse idi."¹¹⁴

Yukarıda bahsettiklerimizden de görüldüğü gibi her ne kadar son dönem Şîî âlimler kendisini İmâmiyye'den kabul etseler de, Furât el-Kûfî'nin İmâmiyye müfessirlerinden olduğu kesin değildir. Tam tersi Zeydiye'den olduğu ağırlık kazanmaktadır. Ayrıca söz konusu tefsiri haklarında ileride bilgi vereceğimiz Kummî ve Ayyâşî tefsirleri ile karşılaştırdığımızda arada önemli farkların bulunduğu göze çarpmaktadır.

Öte yandan tefsirin ravisi olan Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Alevi el-Hüseynî (el-Hasanî) meçhul bir şahıs olup ilk dönem Şîî Ricâl ve fihrist kaynaklarında hakkında her hangi bir bilgi mevcut değildir. Bir diğer taraftan tefsirdeki rivayetlerin ekseriyetinin senetlerinin hafzedilerek Furât'la ilk ravinin "mu'anan" lafzı ile birbirine bağlanması da tefsirinin başka bir zaaf noktasını teşkil etmektedir.

¹¹³ Furât el-Kûfî, *Tefsîr*, s. 181-182.

¹¹⁴ el-Kâzım, "el-Mukaddime," s. 12.

4. Ayyâşî ve Tefsiri

İmâmiyye Şîasi'nın en eski ve en önemli tefsirlerinden bir diğeri de Muhammed b. Mes'ûd el-Ayyâşî'ye ait olan *Tefsîru'l-Ayyâşî*'dir. Asıl adı Muhammed b. Mes'ûd b. Ayyâş olan müfessir, aslen Semerkandlı olduğu için Semerkandî nisbesi ile anılmıştır. Bununla birlikte Sülemî ve Temîmî nisbelerine de sahiptir. Künyesi ise Ebu'n-Nadr'dır.¹¹⁵

Kaynaklar müfessirimizin doğum yerini ve tarihini tasrih etmemişlerdir. Aslen Semerkandlı olduğuna göre muhtemelen orada doğmuştur. İlk tahsilini kimden ve nereden aldığı da malum değildir. Kûfe, Bağdat ve Kumlu hocalardan ders almış olması,¹¹⁶ müfessirimizin bu bölgelere ilmi seyahatlerde bulunduğunu göstermektedir. Vefat tarihi ise tam olarak bilinmemekle birlikte çağdaş araştırmacılar tarafından hicrî 320/932 olarak kabul edilmektedir.¹¹⁷

Müfessir Ayyâşî Şîiler nezdinde önemli bir yere sahiptir. Kaynaklar Ayyâşî'yi sika, sadûk, kadri yüce şeklinde tanıtmaktadırlar.¹¹⁸ Kaynakların müfessirimiz hakkındaki, "bu taifenin gözlerinden bir göz, geniş bilgi sahibi, rivayetlere muttali ve bu konuda basiret sahibi" şeklindeki sözleri¹¹⁹ müfessirin ilmi kişiliği hakkında bize önemli ipuçları vermektedir. Ayrıca Tûsî'nin *Ricâl* adlı eserinde, Ayyâşî hakkındaki, doğu'nun en fazla ilim, fazilet, edeb, anlayış sahibi ve zamanında mukemmel birisi"¹²⁰ tanımlaması müfessirin Şîî mühitteki derecesi açısından önemlidir. Bununla birlikte İbnu'n-Nedîm de Ayyâşî'yi, "zamanının bir tanesi" şeklinde tanıtmaktadır.¹²¹ Ayyâşî babasından kalan miras ve diğer mallarından oluşan üç yüz bin dinarı ilim ve hadis öğrenimi için infak etmiştir. Onun evinin mescid gibi

¹¹⁵ Tûsî, *Fihrist*, s. 212; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Ahmed en-Necâşî, *Ricâl*, Kum 1424, *Ricâl*, s. 350.

¹¹⁶ Necâşî, *Ricâl*, s. 351.

¹¹⁷ Nâdirali, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, s. 118.

¹¹⁸ Tûsî, *Fihrist*, s. 212; Necâşî, *Ricâl*, s. 350.

¹¹⁹ Tûsî, *Fihrist*, s. 212; Necâşî, *Ricâl*, s. 350.

¹²⁰ Tûsî, *Ricâl*, s. 498.

¹²¹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrût 1964, s. 194.

gelip-giden, okuyan insanlarla dolu olduğu rivayet edilir.¹²² Ayyâşî özellikle tefsir sahasında kendisinden sonrakiler üzerinde önemli derecede etkili olmuştur. Zira kendisinden sonra telif edilmiş olan birçok Şîî tefsirinde onun izi görülmektedir. Bu durum günümüzde de aynı şekilde devam etmektedir.

Kaynaklar Ayyâşî'nin ilk önce Ehl-i Sünnet'ten olduğunu, daha sonra Şîîliği seçtiğini söylemektedir. Bu yüzden telif etmiş olduğu eserlerinin bir kısmını Sünnî itikadına göre yazmıştır. Ayrıca Şîî olduktan sonra da Sünnî ve Şîîlere özel ayrı ayrı ilim meclisi kurmuştur.¹²³

Müfessirimizin eleştirilen tek yönü ise zayıf kimselerden de rivayette bulunmasıdır.¹²⁴ Necâşî, müfessirimizin Ali b. Hasan b. Faddal, Abdullah b. Muhammed b. Halid et-Tayâlisî'nin arkadaşlarından, bir grup Kufe'li, Bağdatlı ve Kumlu hocalardan ders aldığını söylemektedir.¹²⁵ Ne var ki bu hocaların isimlerini tasrih etmemiştir. Ancak Ayyâşî'nin önemli talebelerinden olan Keşşî'nin *Ricâl* adlı eserinde hocasının nakilde bulunduğu şahıslardan bir kısmının ismini zikrederim:

1. İbrahim b. Muhammed b. Fâris, 2. Ahmed b. Abdullah el-Alevî, 3. Ahmed b. Mansur el-Huzâî, 4. Ahmed b. Ca'fer b. Ahmed, 5. İshak b. Muhammed el-Basrî (Ebû İshak), 6. Ca'fer b. Ahmed b. Eyyüb, 7. Cebrâil b. Ahmed el-Fâriyâbî, 8. Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Eşkîb, 9. Hamdân b. Ahmed el-Kûfî el-Kilâsî, 10. Ali b. el-Hasan b. el-Faddal, 11. Fadl b. Şâzân, 12. Muhammed b. Ahmed et-Tehrî el-Kûfî.¹²⁶

Kaynaklar en önemli üç öğrenci, 1. Ca'fer b. Muhammed b. Mesûd el-Ayyâşî, 2. Haydar b. Muhammed b. Nuaym es-Semerkindî 3. Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz el-Keşşî¹²⁷'nin ismini tasrih etmektedirler.

¹²² Necâşî, *Ricâl*, s. 351.

¹²³ Tûsî, *Ricâl*, s. 213; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 195.

¹²⁴ Necâşî, *Ricâl*, s. 350.

¹²⁵ Necâşî, *Ricâl*, s. 351-352.

¹²⁶ Ayyâşî'nin rivayette bulunmuş olduğu şahısların geniş listesi için bkz. Seyyid Ebu'l-Kâsım el-Mûsevî Hûi, *Mu'cemu Ricâli'l Hadis*, y.y., 1992, XVIII, 242-245.

¹²⁷ Ayyâşî'nin öğrencileri ile ilgili bkz. Tûsî, *Ricâl*, s. 459; *Fihrist*, s. 120; Necâşî, *Ricâl*, s. 372.)

Kaynaklar Ayyâşî'nin iki yüzden fazla eser telif ettiğini belirtmekte ve isimlerini tek tasrih etmektedir. Biz burada uzun bir yekûn tutacağından müfessirimizin önemli bulduğumuz birkaç kitabının ismini zikredeceğiz.

Ayyâşî'nin Sünnî iken yazmış olduğu bazı eserler şunlardır:

Kitâbu Sîreti Ebî Bekr, Kitâbu Sîreti Ömer, Kitâbu Sîreti Osman, Kitâbu Sîreti Muaviye, Kitâbu Mi'yari'l-Ahbâr.

Ayyâşî'nin Şîî olduktan sonra yazmış olduğu eserler:

*Kitâbu Fedâilî'l-Kur'ân, Kitâbu't-Takiyye, Kitâbu Sucûdî'l-Kur'ân, Kitâbu'l-Ğaybe, Kitâbu Delâilî'l-Eimme, Kitâbu'l-Mut'a, Kitâbu'r-Ricat, Kitâbu't-Tenzîl, Kitâbu'n-Nevâdir, Kitâbu't-Tefsir*¹²⁸

Tefsiri

Müfessirimizin bize ulaşan tek kitabı tefsiridir. Bu eser Allâme Seyyid Haşim er-Rasûlî el-Mahallâtî tarafından yazma nüshası ve diğer kaynaklardan yararlanmak suretiyle¹²⁹ tashih ve tahkik edilerek 1991 yılında Beyrut-Lübnan'da 2 cilt halinde basılmıştır.¹³⁰ Tefsiri Ayyâşî'den oğlu Ca'fer nakletmiştir. Tefsirin mukaddimesinde şöyle yazılmaktadır: "Ca'fer b. Muhammed b. Mesûd babasından, o da Ebû Abdullah Ca'fer b. Muhammed'den o da babası vasıtasıyla dedelerinden Rasulullah'ın şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir."¹³¹ Bu ilk senetten sonra bir daha müfessirimizin ismi tasrih edilmemiştir. Tefsirin başında 8 babdan oluşan bir mukaddime mevcuttur:

1. Fadlu'l-Kur'ân, 2. Kur'ân'a Muhalif Olan Rivayetlerin Terki, 3. Kur'ân'ın Nüzûlu Hakkında, 4. Nasih-Mensûh, Zâhir-Batın, Muhkem-Muteşâbihin Tefsiri, 5. Kur'ân'da Kendisi

¹²⁸ Ayyâşî'nin tüm eserleri için bkz. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 194-195; Tûsî, *Fihrist*, s. 212-215; Necâşî, *Ricâl*, s. 350-353.

¹²⁹ Bkz. Seyyid Haşim er-Rasûlî el-Mahallâtî, "el-Mukaddime," *Tefsîru'l-Ayyâşî*, (Muhammed b. Mes'ud el-Ayyâşî), Beyrût 1991, I, 9-10.

¹³⁰ Çalışmamız boyunca bu nüshayı kullanacağız.

¹³¹ Muhammed b. Mesûd el-Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, Beyrût 1991, I, 13.

ile İmamların Kastedildikleri, 6. İmamların Tevil Konusundaki Bilgileri, 7. Kur'ân'ı Kendi Reyî ile Tefsir Edenler Hakkında, 8. Kur'ân Hakkında Cedelleşmenin Kerahiyeti¹³²

Müfessir bu bablar altında Hz. Peygamber ve Ehl-i Beyt İmamlarından rivayetler aktarmak suretiyle konuya açıklık getirmeye çalışmıştır.

Tefsîru'l-Ayyâşî tam anlamıyla bir rivayet tefsiridir. Müfessir ayetlerle ilgili rivayetleri nakletmekte ve her hangi bir tercihte bulunmamaktadır. Bazen bir konuda birçok rivayeti naklederken,¹³³ bazen de aynı konuda iki zıt rivayeti aktarmaktadır.¹³⁴ Aslında bu durum da müfessirimizin ilmi derecesi konusunda bize ışık tutmaktadır.

Ayyâşî, tefsirinde Hz. Peygamber, başta İmam Muhammed el-Bâkır ve İmam Ca'fer es-Sâdık olmak üzere Ehl-i Beyt İmamlarından gelen rivayetleri nakletmektedir. Bununla birlikte az da olsa sahabe ve tâbiun'un görüşlerinde de rastlanılmaktadır.¹³⁵

Tefsîru'l-Ayyâşî'de bulunan iki husus, tefsirin değerini düşürmektedir. Bunlardan ilki tefsirde önceden var olan senetlerin mustensih tarafından hazfedilmiş olmasıdır. Nitekim tefsirin mukaddimesinin başında mustensih bu durumu şöyle açıklamaktadır:

"Ben Ebu'n-Nadr Muhammed b. Mesûd el-Ayyâşî es-Sülemî'nin tasnif ettiği tefsirine senediyle baktım. Onu beğendim ve musanniften veya başkasından dinlemiş (sima) birini aradım. Ancak bölgemizde kendisinden dinlemiş veya icazet yolu ile almış birisini bulamadım. Tefsirden isnatları hazfettim. Yazara ve inceleyene kolay olsun diye diğer kısmını olduğu gibi bıraktım. Bundan sonra musanniften dinlemiş veya icazet yolu ile almış birisini görünce isnatları peşine ekledim. Musannifin söylediği gibi yazdım. Allah'tan tamamlamam için başarı diliyorum. Başarı yalnız Allah'tandır. Ona dayandım ve yöneldim."¹³⁶ Müstensi-

¹³² Ayyâşî, *Tefsîr*, I, 13-30

¹³³ Örneğin bkz. Ayyâşî, *Tefsîr*, I, 144-148, 194-196, 300-301; II, 16-18, 52-53.

¹³⁴ Örneğin bkz. Ayyâşî, *Tefsîr*, I, 81, 97-105, 268-269; II, 127-128, 132-133, 154-157.

¹³⁵ Bu konu ile ilgili ileride örnekler verilecektir.

¹³⁶ Ayyâşî, *Tefsîr*, I, 13.

hin de ifade ettiği gibi yer yer kısmen uzun senede rastlanmaktadır.¹³⁷ Ayrıca Şeyh Sadûk bu tefsirden senediyle birlikte nakilde bulunmaktadır.¹³⁸

Tefsirin değerini düşüren ikinci husus ise eksik olmasıdır. Kaynaklarda eksik olduğuna dair her hangi bir bilgi bulunmamasına rağmen, Ayyâşî'nin tefsiri bize tam olarak ulaşmamıştır. Elimizde bulunan kısmı ise Fatihâ'dan Kehf suresine kadar olanıdır. Tefsirin kalan kısmının ne zaman kaybolduğu bilinmemekle birlikte, XI-XII. asır âlimlerinden Feyz el-Kâşânî, Huveyzî, Bahrânî ve Meclîsî'nin sadece birinci kısmından rivayette bulunması,¹³⁹ bu tefsirin o dönemde de eksik olduğunu göstermektedir. Daha da geriye gidecek olursak, surelerin faziletine dair Ehl-i Beyt kaynaklı rivayetleri Kehf sûresine kadar genelde Ayyâşî'den nakleden Tabersî'nin, bundan sonraki kısımda onu zikretmemesi söz konusu tefsirin Tabersî'ye de tam bir şekilde ulaşmadığını düşündürmektedir. Fakat kaynaklarda Ayyâşî'ye nisbet edilen eserler içerisinde *Kitâbu Fedâilî'l-Kur'ân*'ın da bulunması, Tabersî'nin bu eserden faydalanmış olabileceği ihtimalini doğurduğundan, bu konu ile ilgili kesin bir söz söyleme olanağına sahip değiliz.

5. Kummî ve Tefsiri

İmâmiyye Şîası'nın en eski ve en önemli tefsirlerinden biri de Ali b. İbrahim el-Kummî'ye ait olan *Tefsîru'l-Kummî*'dir. Ancak maalesef bu kadar önemli bir şahıs hakkında da kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Biz de söz konusu kaynaklardan hareketle mümkün olduğu kadarıyla müfessirimizi tanıtmaya çalışacağız.

Kaynaklar müfessirin tam adının Ali b. İbrahim b. Hâşim olduğu konusunda ittifak halindedir. Müfessir aslen Kumlu olduğu için "Kummî" nisbesiyle anılmıştır. Künyesi ise

¹³⁷ Bkz. Ayyâşî, *Tefsîr*, I, 125, 226, 301, 318; II, 259,261, 287.

¹³⁸ Bkz. Şeyh Sadûk, *Kemâlu'd-Dîn*, I, 271.

¹³⁹ Muhammed Hüseyin Tabatabâî, "Mukaddime," *Tefsîru'l-Ayyâşî*, (Ebu'n-Nadr Muhammed b. Mesûd el-Ayyâşî), Beyrût 1991, I, 7.

“Ebu'l-Hasan”dır.¹⁴⁰ Bazı kaynaklarda müfessirimiz “Muhammedi” nisbesi ile de tanıtılmaktadır.¹⁴¹

Kaynaklarda Kummî'nin nerede ve ne zaman doğduğuna dair her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak künyesine istinaden Kum'da doğduğunu söyleyebiliriz.

Müfessirin tahsili ile ilgili bilgiye de ulaşamadık. Bu nedenle Kummî'nin ilk tahsilini nerede ve kimden aldığı konusunda net bir şey söyleme imkânına sahip değiliz. Ancak tefsirinin en önemli kaynağı olan babası İbrahim b. Hâşim'in, hocaları arasında yer alması, ilk tahsilini ondan aldığı ihtimalini ortaya koymaktadır. Müfessirin ilmi seyahatlerine dair de her hangi bir bilgi mevcut değildir. Kummî'nin vefat tarihi de net değildir. Şeyh Saduk, *Uyûnu Ahbârî'r-Rıza* adlı eserinde Hamza b. Muhammed b. Ahmed. b. Ca'fer'den, “Ali b. İbrahim b. Hâşim 307 yılında bize şöyle haber verdi...” şeklinde bir rivayet aktarmaktadır.¹⁴² Bu rivayetten müfessirimizin 307 yılından sonra vefat ettiği anlaşılmaktadır. Çağdaş araştırmacılar müfessirimizin vefat tarihini hicrî 329/941 olarak kaydetmektedirler.¹⁴³ Müfessirimiz Ali b. İbrahim el-Kummî, Şîî mühitte önemli bir yere sahiptir. Şîî kaynaklar Kummî'yi, “hadiste sika, sağlam, güvenilir ve sahîhu'l-mezhep” olarak tanıtmaktadır.¹⁴⁴ Kummî başta tefsir sahasında olmak üzere kendisinden sonrakiler üzerinde önemli etkiye sahiptir. Nitekim kendisinden sonra yazılan birçok Şîî tefsirde Kummî'den alıntılarının olduğunu görmekteyiz. Bu etki günümüzde de devam etmektedir. Kaynaklarda Kummî kanalıyla gelen rivayet-

¹⁴⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 222; Necâşî, *Ricâl*, s. 260; Tûsî, *Fihrist*, s. 152.

¹⁴¹ Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl fi Nakdî'r-Ricâl*, Dâru İhyâi Kutubî'l-Arabi, 1963, III, 111; Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hâcer el-Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, Haydarabâd 1330, IV, 191; Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, Matbaatu'l-İstiklâlî'l-Kubra, 1972, I, 386. Ayrıca Ömer Nasûhi Bilmen Kummî'yi Hanbelî mezhebine mensup bir alim olarak tanıtmaktadır. Bizce Bilmen muhtemelen Kummî'yi bir başkası ile karıştırmıştır. Bkz. Ömer Nasûhî Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ankara 1962, I, 187.

¹⁴² Şeyh Sadûk, *Uyûnu'l-Ahbârî'r-Rıza*, II, 159.

¹⁴³ Muhammed Hâdî Marifet, *Sıyânetu'l-Kur'ân mine't-Tahrif*, Kum 1413, s. 229; Nâdirali, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, s. 124

¹⁴⁴ Necâşî, *Ricâl*, s. 260; Takuyiddîn el-Hasan b. Ali b. Dâvûd el-Hillî, *Kitâbu'r-Ricâl*, Tehran 1383, s. 237.

lere baktığımızda çok sayıda hocasının olduğunu görmekteyiz.¹⁴⁵ Ancak Tefsiri'nde de gördüğümüz gibi müfessirimizin en önemli hocası, hiç şüphesiz babası İbrahim b. Hâşim el-Kummî'dir. Ebû İshak İbrahim b. Hâşim el-Kummî, aslen Kûfeli olup Kum'a yerleşmiştir.¹⁴⁶ Yûnus b. Abdirrahman'ın talebesi ve İmam Rıza'nın ashabındandır.¹⁴⁷ *Kitâbu'l-Kadâya Emîri'l-Mu'minin* ve *Kitâbu'n-Nevâdir* adlı iki eserin sahibidir. Her iki kitabı da kendisinden müfessirimiz nakletmiştir.¹⁴⁸

Öğrencilerine gelince, kaynaklarda 8 tanesinin ismine rastlamaktayız. Bunlar,

1. Muhammed b. Yâkub el-Kuleynî (ö. 328, 329/940, 941), 2. Ebû Muhammed el-Hasan b. Hamza b. Ali el-Alevî et-Taberî (ö.?) 3. Ali b. Hüseyin b. Mûsa b. Bâbuveyh el-Kummî (ö. 329/941) 4. Muhammed b. el-Hasan b. Ahmed b. el-Velîd el-Kummî (ö. 343/954) 5. Hamza b. Muhammed b. Ahmed el-Alevî (ö. ?) 6. Muhammed b. Ali (b.) Mâcîlûyeh el-Kummî (ö. ?) 7. Ahmed b. Ali b. İbrâhim b. Hâşim el-Kummî. (ö. ?) 8. Ebu'l-Fadl Abbâs b. Muhammed b. Kâsım b. Hamza b. Musa b. Cafer (ö.?)¹⁴⁹

Kaynaklar Kummî'nin 12 eserinin ismini vermektedir. Bunlar; *Kitâbu'n- Nâsih ve'l-Mensûh*, *Kitâbu't-Tevhîd ve's-Şirk*, *Kitâbu Kurbi'l-İsnâd*, *Kitâbu's-Şerâi'*, *Kitâbu'l-Hayz*, *Kitâbu'l Muşezzir*, *Kitâbu Fedâili Emîri'l-Mu'minin* (a), *Kitâbu'l-Meğâzî*, *Kitâbu'l-Enbiyâ*, *Risâletu fi Ma'nâ Hişâm ve Yûnis*, *Cevâbât-ı Mesâili Seelehu Muhammed b. Bilâl*, *Kitâbu't-Tefsir*.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Hûî, *Mucemu Ricâli'l-Hadîs*, XII, 213-214.

¹⁴⁶ Necâşî, *Ricâl*, s. 16.

¹⁴⁷ Tûsî, *Ricâl*, s. 369.

¹⁴⁸ Tûsî, *Fihrist*, s. 36.

¹⁴⁹ Kummî'nin öğrencileri ile ilgili bkz.: Tûsî, *Fihrist*, s. 104, 157, 210-211, 237, *Ricâl*, 468-469; 491, Necâşî, *Ricâl*, 16, 64,

¹⁵⁰ Kummî'nin eserleri için bkz. İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 222; Necâşî, *Ricâl*, s. 260. Ayrıca Necâşî'ye göre son kitap muhtemelen kendisine izafe edilmiştir.

c. Tefsiri

Müfessir Kummî'nin günümüze ulaşan tek eseri tefsiridir. İmâmiyye Şiası'nın günümüze ulaşan en eski tefsir kaynaklarından olan bu eser, bir yandan yazarın şahsiyeti, diğer yandan Ehl-i Beyt İmamları'na dayanan ve kendisinden önce telif edilen tefsirleri içeren en eski kaynaklardan olması hasebiyle önem arz etmektedir. Tefsirin ravisi, Ebu'l-Fadl el-Abbâs b. Muhammed b. el-Kâsım b. Hamza b. Mûsa b. Ca'fer'dir.¹⁵¹

Şîî tefsir tarihçileri Kummî'nin tefsirini rivayet tefsiri kategorisinde değerlendirmektedirler.¹⁵² Bunun en önemli nedeni ise müfessirin ayetlerle ilgili rivayetlere geniş ölçüde yer vermesidir. Ancak Kummî'nin şahsi görüşleri daha ağır basmaktadır. Bu yönüyle bakıldığında aslında Kummî tefsirini rivayetlerden geniş ölçüde yararlanan dirayet tefsiri şeklinde vasıflandırmak mümkündür. Bu özelliği ile Kummî'nin çağdaşı olan Sünnî müfessir Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* adlı tefsirinden de ayrılmaktadır. Bilindiği gibi Tâberî ayetle ilgili ulaşabildiği rivayetleri nakletmekte, bazı yerlerde kendi tercihini beyan etmektedir. Ancak Kummî ulaşabildiği rivayetleri bazen ayetin tefsiri olarak naklederken bazen ise kendi görüşüne delil olarak kullanmaktadır. Ayetlerle ilgili her hangi bir rivayete ulaşamadığı takdirde ise kendi görüşünü aktarmaktadır. Az önce de belirttiğimiz gibi kendi görüşü daha fazla yer tutmaktadır.¹⁵³

Tefsîru'l-Kummî'nin temel kaynağı Hz. Peygamber ve Ehl-i Beyt İmamları'dır. İmamlardan en fazla İmam Muhammed el-Bakır ve İmam Ca'fer es-Sâdık'ın tefsir görüşlerine yer vermektedir. Bunların yanı sıra Sahâbe ve Tâbiun'un görüşlerine az da olsa yer vermiştir.¹⁵⁴

¹⁵¹ Az sonra açıklama yapılacaktır.

¹⁵² Örneğin bkz. Mârifet, *et-Tefsîr ve'l-Müfessîrûn*, II, 326-327; Nâdirali, *et-Tefsîr ve'l-Mufessîrûn*, s. 124-131.

¹⁵³ Bu konu ile ilgili geniş açıklama çalışmamızın III. Bölümünde ayrıntılı bir şekilde yapılacaktır.

¹⁵⁴ Bu konuda ileride geniş açıklama yapılacaktır.

Müfessir tefsirinde Fatihâ'dan Nâs'a kadar Kur'ân ayetlerini sırasıyla tefsir etmeye çalışmıştır. Ancak bazen yapmış olduğu sıralama mevcut mushaftan farklılık arz etmektedir.¹⁵⁵

Kummî tefsiri bizzat müfessirin kendisi tarafından yazılmıştır. Müfessirin birçok yerde "bu konuyla ilgili daha önce yazmıştık" ifadesini kullanması buna delildir. Örneğin, Sad suresinde, "(Allah) daha sonra kavimlerin helakını hatırlatıyor. Biz daha önce Hûd sûresinde onların haberlerini yazmıştık"¹⁵⁶ şeklinde açıklamada bulunması bunu açıkça göstermektedir.

Tefsîru'l-Kummî'de müfessirimizin yanı sıra iki kişinin daha tefsiri bulunmaktadır. Bunlardan ilki Ebû'l-Cârûd Ziyâd b. Münzîr'in¹⁵⁷ tefsiridir. Kummî'nin öğrencisi hocasının boş bıraktığı yerleri Ebû'l-Cârûd tefsiri ile doldurmaya çalışmıştır. Genellikle İmam Bâkır'dan naklettiklerini Ebu'l-Cârûd'dan, İmam Sâdık'tan naklettiklerini ise hocası Kummî'den nakletmiştir. Ancak bazen aynı ayetin tefsirini her ikisinden de naklettiği görülmektedir.

Bununla birlikte Kummî'nin öğrencisi bazen de üçüncü bir senet kullanmıştır. Kummî ve Ebu'l-Cârûd'un dışında kullandığı bu senet öğrencinin kendisine aittir. Böylece tefsirin ravisi olan Ebu'l-Fadl el-Abbâs muhtemelen eksik bulduğu hocasının tefsirini, elinde bulunan Ebu'l-Cârûd tefsiri ve kendi senediyle tamamlamaya çalışmıştır. Bu durum tefsirde Âl-i İmrân suresinin başından itibaren açık bir şekilde görülmektedir.¹⁵⁸ Burada hemen şunu belirtelim ki biz çalışmamız boyunca Kummî'ye ait olmayan rivayet ve görüşleri kullanmayacağız.

Tefsîru'l-Kummî, başında bulunan 27 sayfalık uzun bir mukaddime ile başlamaktadır. Müellif burada önce Kur'ân'ın içeriğine ve Ulûmu'l-Kur'ân'a dair uzun bir liste sunmakta,

¹⁵⁵ Bu konuya da ileride değinilecektir.

¹⁵⁶ Kummî, *Tefsîru'l-Kummî*, II, 229.

¹⁵⁷ Çalışmamızın Giriş kısmında hakkında bilgi verilmişti.

¹⁵⁸ Bkz. Kummî, *Tefsîr*, I, 105.

daha sonra bu başlıklara örnekler vermek suretiyle açıklama getirmektedir.¹⁵⁹ Kısacası müfessir burada tefsirini özetlemektedir.

Muhtelif kütüphanelerde yazma halinde bulunan *Tefsîru'l-Kummî*,¹⁶⁰ birçok kez basılmıştır. Bu tefsir ilk olarak hicri 1313 yılında müstakil olarak basılmıştır. Daha sonra 1315 yılında *Tefsîru Hasan el-Askerî* ile birlikte basılmıştır. Üçüncü olarak ise Seyyid Tayyib el-Mûsevî el-Cezâirî'nin tashihi ile hicri 1404 yılında Kum'da iki cilt halinde basılmıştır.¹⁶¹ Bu eser son olarak bir grup tarafından yeniden tahkik ve tashih edilerek 1991 yılında Beyrut'ta 2 cilt halinde basılmıştır.

Her ne kadar müfessirin şahsiyeti ve tefsirinin varlığı konusunda İmamiyye Şîası âlimleri arasında ittifak mevcut ise de, tefsirdeki bazı hususlar Kummî Tefsiri'nin sıhhatine halel getirmektedir: İlk olarak belirtmemiz gerekir ki tefsirin ravisi olan Ebu'l-Fadl el-Abbâs b. Muhammed b. el-Kâsım b. Hamza b. Mûsa b. Ca'fer meçhul bir şahıs olup hayatı hakkında kaynaklarda her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Ebu'l-Fadl'in hocası Kummî'den bu tefsirden başka yapmış olduğu nakillere rastlanılmadığından öğrencisi olduğu kesinlik kazanmamıştır. Bununla birlikte Ebu'l-Fadl el-Abbâs'a ulaşan sened de meçhuldür. Kendisinden kimin rivayet ettiği belli değildir.¹⁶² İkinci olarak da, daha önce de belirttiğimiz gibi tefsirin sadece Kummî'ye ait olmayıp, öğrencisi tarafında Ebu'l-Cârud'un ve kendi rivayetlerinin eklenmiş olması söz konusu tefsirin bir diğer zaaf noktasıdır. Ancak tefsirdeki Kummî Tefsiri ile diğer rivayetlerin açık bir şekilde ayırt edilebilir olması, bu zaafı kısmen ortadan kaldırmaktadır.

Ancak her iki durum da Şîi ulema nezdinde Kummî ve tefsirinin değerini düşürmüş ve İmamiyye tefsirlerinin kahir ekseriyeti için önemli kaynaklardan biri olmuştur.

¹⁵⁹ Kummî, *Tefsîr*, I, 27.

¹⁶⁰ *Tefsîru'l-Kummî*'nin yazma nüshaları ile ilgili bkz. Seyyid Tayyib el-Musevî el-Cezâirî, "el-Mukaddime," *Tefsîru'l-Kummî*, Kum 1404, I, 17.

¹⁶¹ Çalışmamız boyunca bu nüshayı esas alacağız.

¹⁶² *Mârifet, et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, II, 326.

SONUÇ

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki, müstakil tefsir çalışmalarının yapılmaya başlandığı Tâbiûn döneminde tam anlamıyla ortaya çıkan Şîi Tefsiri aradan geçen 14 asırlık süre zarfında dört aşamadan geçmiştir. Bu dört aşamayı, İlk Dönem veya I. Rivâyet Dönemi (I-IV. asır), Orta Dönem veya I. Dirâyet Dönemi (IV-XI. asır), Son Dönem veya II. Rivâyet Dönemi (XI-XIII. asır) ve Çağdaş Dönem veya II. Dirâyet Dönemi (XIV-XV. asır) şeklinde isimlendirmemiz mümkündür.

İlk Dönemde kaleme alınmış tefsirlerden 5 tanesi gününüze kadar varlığını sürdürme bilmiştir. Bunlar; İmam Ca'fer es-Sâdık, İmam Hasan el-Askerî, Furât b. İbrahim b. Furât el-Kûfî, Muhammed b. Mesûd el-Ayyâşî ve Ali b. İbrahim b. Haşim el-Kummî'ye nisbet edilen tefsirlerdir.

İmam Ca'fer es-Sâdık'a nispet edilen tefsirin, Şîi kaynaklarda adına rastlanılmaması, ravilerinin önemli kısmının meçhul olması ve diğer İmâmiyye kaynaklarındaki rivayetlerle yapılan karşılaştırma sonucu tamamen farklı olması hasebiyle İmam'a ait olmadığı anlaşılmaktadır.

İmam Hasan el-Askerî'ye nispet edilen tefsirin ismi kaynaklarda geçmesine rağmen ilk ravileri ya meçhuldür veya zayıf olmakla itham edilmişlerdir. Ancak bununla birlikte Şeyh Sadûk'un eserlerinde bu tefsirden rivayette bulunması ve bir takım önemli Şîi âlimlerin bu esere değer vermesi, tefsirin kısmen de olsa İmam'a ait olabileceği ihtimalini doğurmaktadır.

Furât el-Kûfî tefsirine gelince, bir taraftan ilk dönem İmâmiyye'nin ricâl ve fihrist kaynaklarında ismine rastlanılmaması, diğer taraftan tefsirinde aktarmış olduğu bazı rivayetlerin İmâmiyye'nin temel prensiplerine aykırı olması sebebiyle ortaya çıkan mezhebi belirsizlikten ötürü tam anlamıyla ilk dönem İmâmî tefsir kaynaklarından olduğu söylenebilir.

Ayyâşî ve tefsiri konusunda İmâmiyye uleması ittifak halindedir. Ancak önceden varolan senedlerin hazf edilmiş olması tefsirin sıhhatine hâlel getirmekte ve derecesini bir nebze olsun düşürmektedir. Bu husus İmâmiyye uleması tarafından dile getirilse de, bu

eser ilk dönemden günümüze kadar önemini kaybetmemiş, kendisinden sonra yazılan eserlerin önemli kaynakları arasında yerini almıştır. Bir kısmının kaybolmuş olması bile bu durumu değiştirmemiştir.

Kummî tefsiri de bir takım olumsuzlukları içermektedir. Bir yandan tefsirin ravisi meçhul iken, diğer yandan bu meçhul ravi, hocasının dışında başkaları tarafından aktarılmış rivayetlere de yer vermek suretiyle tefsirin değerini düşürmüştür. Ancak bu husus Şîî âlimler tarafından fazla ciddiye alınmamış temel kaynak olarak kullanılmıştır.

Netice itibariyle ilk dönem Şîî tefsirleri yukarıda bahsettiğimiz gibi çeşitli yönlerden bir takım eksiklikleri barındırmaktadır. Şîî Tefsir Anlayışı ile ilgili çalışma yapanların bu durumu dikkate alması zorunludur.

KAYNAKÇA

AKA, İsmail, "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiiilik," *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiiilik Sempozyumu*, İstanbul 1993.

ASKERÎ, İmam Hasan, *Tefsîr*, Beyrut 2001.

ÂŞÛR, Seyyid Ali, "Mukaddime," *Tefsîr-i İmam Hasan el-Askerî*, (İmam Hasan el-Askerî), Beyrut 2001.

AYOUB, Mahmoud, "The Speaking Qur'an and Silent Qur'an: A Study of the Principles and Development of Imami Shi'i Tafsir", *Approaches to the History of the Interpretation of the Qur'an*, (Edited by Andrew Rippin), Oxford 1988.

AYYÂŞÎ, Muhammed b. Mesûd, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, Beyrût 1991.

BAHRANÎ, Seyyid Haşim b. Süleyman, *el-Burhân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Kum trs.

BEHŞAİŞÎ, Akiki, *Tabakât-i Mufessirân-i Şîa*, Kum 1382.

BİLMEN, Ömer Nasûhî, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ankara 1962.

BROCKELMANN, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband* (GAL Supp.), Leiden 1937-1942.

- CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara 2005.
- CEZÂİRÎ, Seyyid Tayyib el-Musevî, "el-Mukaddime," *Tefsîru'l-Kummî*, Kum 1404.
- DÂVÛDÎ, Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, Matbaatu'l-İstiklâlî'l-Kubra, 1972.
- DÖLEK, Adem, "Sekaleyn Hadisi ve Değerlendirilmesi" *Marife*, Yıl 4, Sayı 3, 2004.
- EFENDÎ, Mirza Abdullah el-İsbahânî, *Riyâzu'l-Ulemâ ve Hıyazu'l-Fudelâ*, Meşhed 1987.
- EMİN, Seyyid Muhsin, *A'yânu's-Şîa*, Beyrut 1986.
- ESTEREBÂDÎ, Muhammed Emin, *el-Fevâidu'l-Medeniyye*, Tehran 1903.
- FİĞLALİ, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikâdi İslam Mezhepleri*, İstanbul 1991.
- GOLDZİHER, Ignaz, *İslam Tefsir Ekolleri*, (çev. Mustafa İslamoğlu), İstanbul 1997.
- GÜMÜŞ, Sadreddin, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, Kayıhan Yay., 1990.
- HABİBOV, Aslan, *İlk Dönem Şîi Tefsir Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2007.
- HİLLÎ, Takiyüddîn el-Hasan b. Ali b. Dâvûd el-Hillî, *Kitâbu'r-Ricâl*, Tehran 1383.
- HÛÎ, Seyyid Ebu'l-Kâsım el-Müsevî, *Mu'cemu Ricâlî'l Hadis*, y.y., 1992.
- HUR el-ÂMİLÎ, Muhammed b. Hasan, *Vesâilu's-Şîa ilâ Tahsîli Mesâilî's-Şerî'a*, Tahran 1955-1969.
- İBN HACER, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzib*, Beyrut 1325.
....., *Lisânu'l-Mîzân*, Haydarabâd 1330.
- İBN HANBEL, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed, *el-Müsned*, Beyrut trs.
- İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mısır trs.
- İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Maârif*, Mısır 1353.
- İBNU'L-ĞAZÂİRÎ, Ahmed b. Hüseyin, *Ricâl*, Kum 1364.
- İBNU'N-NEDÎM, *Fihrist*, Beyrût 1964.

İBNU'Ş-ŞECERÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Hasan el-Alevî, *Fadlı Ziyâreti'l-Hüseyn*, Kum 1403.

KAZIM, Muhammed, "el-Mukaddime," *Tefsîru Furat el-Kûfî*, (Furat b. İbrâhim b. Furât el-Kûfî), Tahran 1990.

KEŞŞÎ, Ebû Amr Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz, *Ricâl*, Meşhed 1348.

KEHHÂLE, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Beyrût trs.

KIRCA, Celal, "Ca'fer es-Sâdık ve Ona İzafe Edilen Tefsir," *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 6, yıl 1989.

KÛFÎ, Furat b. İbrahim b. Furât, *Tefsîru Furat el-Kûfî*, Necef trs.

KUMMÎ, Ali b. İbrâhim b. Hâşîm, *Tefsîru'l-Kummî*, Kum 1404.

KULEYNÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Yâkub b. İshak, *el-Usûl mine'l-Kâfi*, Tehrân 1365.

MAHALLÂTÎ, Seyyid Haşim er-Rasûlî, "el-Mukaddime", *Tefsîru'l-Ayyâşî*, (Muhammed b. Mes'ûd el-Ayyâşî), Beyrût 1991.

MARİFET, Muhammed Hâdi, *et-Tefsir ve'l-Mufessirûn*, Meşhed 1997.

....., *Sıyânetu'l-Kur'ân mine't-Tahrif*, Kum 1413.

MESÛDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, Kahire 1964.

MECLÎSÎ, Muhammed Bakır, *Bihâru'l-Envâr*, Beyrut, trs.

MUEZZÎ, Muhammed Ali Emîr, "İmâmî Şiîlikte Hadisin Sıhhat Kıstasları ve Fakîhin Otoritesine Dair Değerlendirmeler," (çev. M. Ali Sönmez), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 12, sayı 2, yıl 2003.

MUSEVÎ, Şerefuddin, *el-Muracaat*, (çev. Sabahattin Sonay), Adana trs.

MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin b. Haccâc en-Nişâburî, *es-Sahih*, İstanbul 1992.

UYAR, Mazlum, *İmâmiyye Şîası'nda Düşünce Ekolleri Ahbârîlik*, İstanbul 2000.

....., *Şiî Ulemânın Otoritesininin Temelleri*, İstanbul 2004.

NÂDİRALÎ, Âdil Nûrali, *et-Tefsîr ve'l-Mufessîrûn İnda's-Şîa*, (Basılmamış Doktora Tezi), Kuddîs Yûsuf Üniversitesi Doğu Edebiyatı Enstitüsü, Beyrut 1990.

NECÂŞÎ, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Ricâl*, Kum 1424.

NEVBAHTÎ, Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ, *Fıraku's-Şîa*, İstanbul 1931.

NÛRÎ, Mirza Hüseyin, *Mustedreku'l-Vesâil*, Kum 1408.

ÖZ, Mustafa, "Ca'fer es-Sâdık," *DÎA*, İstanbul 1993.

HASKÂNÎ, Hâkim, *Şevâhidu't-Tenzil li Kavâidi't-Ta'dîl*, Muesseseyi Çap ve Neşr 1411.

HİLLÎ, Takiyyüddîn el-Hasan b. Ali b. Dâvûd el-Hillî, *Kitâbu'r-Ricâl*, Tehran 1383.

HÛLÎ, Emin, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, (çev. Mevlüt Güngör), İstanbul 1995.

HÂNSÂRÎ, Muhammed Bakır el-Mûsevî, *Ravdâtu'l-Cennât fî Ahvâli'l-Ulemâi ve's-Sâdât*, Kum 1392.

SADR, Seyyid Hasan, *Te'sisu's-Şîa Li Ulûmi'l-İslâm*, Kum 1375.

SADR, Muhammed Bâkır, *el-Meâlimu'l-Cedîde li'l-Usûl*, Necef 1975.

SADIK, İmam Ca'fer b. Muhammed, *Tefsîru İmam Ca'fer es-Sâdık*, Yazma, Süleymaniye Kütühanesi, Nafiz Paşa 65.

SEZGİN, Fuad, *Geschichte des Arabischen Schrifttum* (GAS), Leiden 1968.

SUBHAHÎ, Ca'fer, "Mukaddime," *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, (Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî), Kum 1413.

SÜLEMÎ, Ebû Abdurrahman, *Hakâiku't-Tefsîr*, Beyrut 2001.

ŞEYH MÜFÎD, Muhammed b. Muhammed b. Numan el-Ukberî, *el-İrşâd*, Kum 1413.

ŞEYH SADÛK, Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Musa b. Bâbuveyh el-Kummî, *Kemâlu'd-Dîn ve Temâmu'n-Ni'me*, Kum 1395.

....., *İlelu's-Şer'âi'*, Necef 1963.

....., *Uyûnu'l-Ahbârî'r-Rıza*, Meşhed 1413.

....., *el-Emâlî*, Kitabhaney-i İslâmî 1362.

TABATABÂÎ, Muhammed Hüseyin Tabatabâî, "Mukaddime," *Tefsîru'l-Ayyâşî*, (Ebu'n-Nadr Muhammed b. Mesûd el-Ayyâşî), Beyrût 1991.

....., *İslamda Şîa*, (çev. Abbas Kazımî, Kadir Akaras), İstanbul 1999.

TABERÎ, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr b. Rustem, *Delâilu'l-İmâme*, Beyrut 1988.

TABERSÎ, Ebû Ali Fadl b. Hasan, *İ'lâmu'l-Vera bi A'lâmi'l-Hudâ*, Beyrut 1985.

TAHRÂNÎ, Ağa Bozorğ Tahranî (Muhammed Muhsin Nezîlu Samarrâî), *ez-Zerîa İlâ Tesânîfi'ş-Şîa*, Kum 1498.

TUSÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan, *el-Ğaybe*, Kum 1417.

History of Tafsir of the Imamiyyah Shi'a and the Most Ancient Shi'a Tafsirs Remaining until Our Days

Citation / ©-Sezikli, U. (2008). History of Tafsir of the Imamiyyah Shi'a and the Most Ancient Shi'a Tafsirs Remaining until Our Days. *Çukurova University Journal of Faculty of Divinity* 8 (1), 207-251.

Abstract: In the article, history of tafsir of the Imamiyyah Shi'a, the second largest branch of the Islamic World, is considered. Information is given on the most ancient Shiite tafsirs remaining until now and their authors.

Keywords: Early Period, Imamiyyah, tafsir, rivayat (epistle), dirayat.